

Ш К І Л Ь Н А В І Б Л І О Т Е К А

Ю Р І Й
Я Н О В С Ь К И Й
Д І В Ч И Н К А У В І Н К У

Юр. Яновський

ЮРІЙ
ЯНОВСЬКИЙ

ДІВЧИНКА У ВІНКУ
Вибрані твори

Київ 1974

Видавництво
дитячої
літератури
«ВЕСЕЛКА»

Оповідання, вміщені в книзі, відтворюють героїчні роки Великої Вітчизняної війни. У властивій Ю. Яновському романтичній і водночас ліричній манері створено незабутні образи юних героїв і дорослих — бійців і партизанів, що безстрашно захищали рідну землю від фашистської навали.

Редакційна колегія:
Бичко В. В., Острик М. М.,
Панч П. Й., Шевченко М. Є.

Передмова
І. Л. МУРАТОВА

Малюнки
М. А. СТОРОЖЕНКА

Портрет Юрія Яновського роботи художника
В. С. КРАВЧЕНКА

Буває так, що письменник на вигляд здається «несхожим» на свою творчість. Читаєш, наприклад, щось дуже смішно, а побачиш автора і здивуєшся: та невже ж ця серйозна людина — й отакий жартівник?

Юрій Яновський був напрочуд «подібний» до всього, що писав: і витонченими рисами обличчя, й передчасною сивиною, і неповторною манерою жартувати, гніватися, сміятися, слухати. Подібність ота полягала передусім у суворості, стриманості, навіть холодності, поєднаних з трохи наївною ніжністю. Дивився на його енергійні, міцно стулені губи, на круте високе чоло, стежив за скупюю, але виразною жестикуляцією, слухав тихий, твердий голос його, — і не можеш уявити, щоб не він, а хтось інший міг написати отак тонко і точно: «І тоді за дощем з'явилось марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета, Сашко подавав йому стрічки, тачавки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вміть. «Здавайся! Кидай зброю! Червоні, червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець загаяв їх на спішену кінноту, загаяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав від безсилої люті».

У невеликім уривку — ціла картина бою, детально описаного, яскравого, в русі, з окресленими чітко дійовими особами. Це — суворість і стриманість.

А коли ви пильніше вдивлялися в його сірі, незмінно захищені окулярами очі, коли уважніше прислухалися до інтонацій тихого голосу, то бачили, що він здатний не тільки на суворість, а й на зворушливу ніжність, приховану м'якою іронією: «Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався на березі. Данилко брѳохкався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмовив там Данилка, а сам стояв поруч, і дивився на безкрайність зір, і вдивлявся в темряву, і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, пошискуючи ввісні, як щеня...»

Багатьох дивувало: звідки в Юрія Івановича, що не мав дітей, стільки любові до них? Звідкіля таке непомильне відчуття і знання внутрішнього світу дітей,— їхніх мрій, думок, звичок? Адже й з чужою малечою він спілкувався не часто, майже не відвідував шкіл, піонерських таборів, дитячих будинків. Щоправда, десь у скверику чи в міському саду його часто можна було побачити поблизу дитвори: ні про що не розпитував, тільки уважно дивився і слухав.

Отут і слід сказати про виняткову здатність Юрія Яновського — слухати. Щоденні спостереження були найголовнішим його творчим методом для так званого «збирання матеріалу».

Ще Антон Павлович Чехов довів, що «вивчати життя» для письменника — не обов'язково роками обживати одне і те ж місце, і не обов'язково робити те ж саме, що роблять твої герої,— варити сталь, ростити хліб, видобувати вугілля. (Хоча й цей спосіб, звичайно, не виключений!). Як і Чехов, Яновський мав здатність гострим оком і слухом спостережливого художника блискавично вихоплювати з калейдоскопа побаченого — найпотрібніше; з безлічі почутих розмов — тільки те, що, мов снайперська куля в «яблучко», лягало на своє місце в оповідання чи в розділ нового роману.

За часів, коли Юрій Іванович (ще до війни) жив у Харкові, я досить часто супроводив його під час прогулянок і ні разу не бачив, щоб він брав з собою журнал або книжку. Ці прогулянки, коли він дивився і слухав, були його творчим процесом. Але й блокнота він з собою не брав! Усе почуте й побачене зберігав у пам'яті й, прийшовши додому, своїм дрібним чітким почерком занотовував до спеціального жовтого зошита.

— А ви не боїтесь щось забути? — якось запитав я його. — Чи не краще було б робити коротенькі замітки відразу?

Він на це відповів, що все насправді важливе для нього «і само не забудеться», а другорядне неодмінно відпаде. Коли, мовляв, занотувати геть усе, що, на перший погляд, справляє враження цікавого, то потім виникає небезпека «потонути» в цих записах, стати їх рабом, звертатися до них не тому, що вони й справді гідні уваги, а через те, що на них витрачено час.

Якось Юрій Іванович запросив мене по телефону піти «подихати повітрям». Я було завагався, подумав — чи не робить він це з добросусідської ввічливості (з року 1935 я замешкав у тому ж будинку й у тому ж під'їзді, де жив Юрій Іванович, тільки поверхом нижче), і висловив Яновському свої сумніви. Він засміявся: «Хіба існує на світі така ввічливість, яка б зму-

сила письменника щось учинити на шкоду його творчості? Ні, в цьому відношенні письменники повинні бути егоїстами». І тут же пояснив, що під час отих ранкових прогулянок він ніколи нічого не «обдумує», а тільки спостерігає. А для спостережень супутник заважати не може.

Невдовзі я пересвідчився, що супутник йому й справді потрібний, бо він час від часу охоче ділився зі мною хвилининими враженнями про людей, які нам траплялись на очі, про їх зовнішність, поведінку, манеру говорити.

— Подивіться ви на отого типа, — кивнув Юрій Іванович головою в бік середнього віку пузана в чесучевому френчі і білому, тоді модному, картузі-«капітанці». Пузань поважно походжав біля лавочки, на якій ми сиділи, і ворухив товстими губами, мабуть, смоктав монпансьє...

— Як він дивиться на всіх, — перейшов уже на шепіт Юрій Іванович, — наче кожен з нас у вовка теля з'їв... (Товстий дядько і справді позирав на всіх підозріло, недоброзичливо). І на кожного він сердитий по-своєму, — вів далі Яновський, — на оту даму з собачкою за те, що має собачку, на того хлопчину за те, що палить цигарку, а сам він, мабуть, недавно кинув палити і задригав... На дітей — занадто голосно кричать, коли грають «у Чапаєва»...

Він страшенно любив спостерігати звичайне життя, фантазувати, але терпіти не міг ходити дивитись на щось задалегідь «цікаве», вірніше, — незвичайне для нього. Щоденні свої прогулянки Яновський називав «екскурсіями в будні».

Ось як, наприклад, фантазував Юрій Іванович: «Уявіть собі, що зараз на цій тихій алеї з'явилися бандити. Оточили алею. Наставили зброю на цього сивобородого з книгою в руках — мабуть професора. Що робив би кожен з присутніх?..» І, даючи влучні характеристики всім, що були на алеї, вводив кожного в дію: один у нього кидався на бандитів з кулаками, другий падав перед ними навколішки, третій намагався шмигнути в куці...

Найбільшим лихом для Юрія Івановича було зустріти під час традиційних ранкових прогулянок когось із знайомих, які відволікали його теревенями від спостереження. Миттю обличчя його ставало відчуженим, губи міцно стулялися, а голос звучав так ввічливо холодно, що відразу можна було здогадатися: треба процатись і йти собі далі. Саме за це дехто безпідставно вважав Юрія Івановича відлюдкуватим і замкненим.

Влітку 1935 року Юрій Іванович «загітував» групу письменників-харків'ян на подорож по Україні — двома автомашинами.

(На той час у харківській письменницькій філії були газик і старомодний громіхкий «Фіат»).

Ця двотижнева автомобільна мандрівка відбулась у вересні 1935 року й залишилася для всіх її учасників незабутньою. «Капітаном» ми обрали, звичайно, Яновського — ініціатора й натхненника подорожі. Він, як виявилось, знав карту України в усіх подробицях; не тільки назви маловідомих сіл і райцентрів, а й деяких річечок, які там протікали, якихось там Вужаків, Тихих Бродів.

Любив потішати нас несподіваними зупинками в селах, де, здавалось би, не було нічого цікавого. В одному з них за «капітанським» наказом ми робили корсткочасний привал тому, що там, як твердив Яновський, збереглися старовинні весільні звичаї; у другому ми поклали лугові квіти на самотню братську могилу, де вічним сном спочивали «сухопутні моряки», що колись боронили це степове село від денікінців; у третьому вдосвіта слухали нібито зовсім звичайного півня, котрого Юрій Іванович рекомендував нам, як «міжобласного», бо того півня чути було аж у трьох навколишніх селах, що належали до трьох суміжних областей...

Узявши на себе роль керівника експедиції, Яновський не нав'язував нам своєї «командирської» волі, але якось так траплялося, що ні разу ніхто не заперечив його пропозицій. Спершу нам здавалось, що ми й справді їдемо, покірні його свавільній фантазії, «за велінням серця», а потім збагнули, як добре продумано було наш маршрут!

Крім уже згаданих сюрпризів, ми за два з половиною тижні побачили й оновлений Миргород, де на місці колишньої «класичної» гоголівської калюжі зріс серед буйної памолоді мінеральний курорт; і мальовничу гончарську Опішню, й уславлені ярмарками та килимами Сорочинці, й Дніпрогес, і нове Запоріжжя, і шахтарський край — Кривий Ріг, і у степу на Дніпропетровщині багатогектарний ботанічний сад (дендропарк).

А головне — стільки цікавих, незабутніх людей: колгоспників, шахтарів, садівників, вишивальниць...

«Ну, як ви оцінюєте свого капітана?» — раз у раз питав Яновський. Нетерпимий до компліментів, коли йшлося про його творчість, у товариському колі він страшенно любив, щоб ми його хвалили за організаторський талант...

У якомусь селі (здається, воно звалось Трилісне) Юрій Іванович пообіцяв нам показати «таке колгоспне весілля, що й у кіно не побачите». Ми не повірили: звідкіля він міг знати, що саме сьогодні там має відбутися весілля. Щоправда, у колгоспах

уже встигли обмолотитися й був саме час для весіль. Але ж не щодня їх справляють! Зупинились: і справді — весілля... Виявилось, поки ми спали, вночі Юрій Іванович, почувши на підводі, яку ми випереджали, звук бубна, попросив зупинити машину і з'ясував, що це родичі й друзі з далекого села поспішають на весілля. Отож він задалегідь знав не тільки день і годину, коли мало початися свято, але й імена та прізвища молодих і ще багато подробиць, завдяки яким ми почували себе на тому весіллі своїми людьми.

Справляли це весілля просто неба, під старими крилатими яблунями. Юрій Іванович, який майже нічого не їв і не пив (усе життя через хворий шлунок був на суворій дієті), брав активну участь у застольній розмові, жартував, а потім потроху відключався і слухав: то сусідку, що розповідала йому про своє удивинне життя, то сивоусого діда, дуже схожого на старого Пюльця з «Вершників».

Отут, на весіллі, я ще раз пересвідчився, який невичерпний життєвий матеріал давало Яновському вміння слухати. Варто йому було до когось присісти, як уже незнайомий з довірою осміхався до нього, а невдовзі починав «сповідатися». Чи то Юрій Іванович відчував — до кого присісти, чи той, хто хотів «вилити душу», угадував у ньому вдячного слухача, але факт, що життєвий матеріал сам припливав йому до рук.

— Який ви знаєте секрет? — якось запитав я його. — Чому вам усі так охоче розповідають про себе?

— Нема ніяких секретів, — серйозно відповів мені Юрій Іванович, — просто я уважно слухаю людей і ніколи їх не перебиваю. А то почне хтось виявляти своє співчуття «охами» й «ахами», та й відіб'є в оповідача охоту до кінця виговоритися. А для нього це головне...

Він ненавидів пиху, так само як і удавану скромність, як і всяку позу.

— Дуже часто, на жаль, — говорив мені Юрій Іванович, — скромність плутають з елементарною людською тактовністю, в умінням пристойно тримати себе у товаристві. «Він дуже скромний», — кажуть, бува, про письменника за те, що він не кричить на кожному кроці: «Я — геній! Я вчора написав хороше оповідання!» А по-моєму, це не скромність, а нормальна поведінка людини, яка знає, що хоч би вона й вважала себе геніальною, а кричати про це непристойно... Скромність — це шире усвідомлення свого місця в житті. Не треба ні перебільшувати його, ні применшувати; і те, і друге — це поза. Треба завжди бути чесним з собою.

Яновський був непримиренний до халтурництва примітивізму, сіратини. Тут Юрій Іванович не робив ніяких знижок, не знав ніякої жалості.

Один молодий, але широко відомий на той час (йдеться про 30-ті роки) поет звернувся був до Яновського з проханням сказати свою думку про рукопис, який уже видавництво прийняло до друку. Збірка віршів, у котрій було близько півсотні віршів, і величенька поема, гучно називалася «Гейзер». Юрій Іванович ва одну ніч ознайомився з рукописом, запросив до себе автора, як завжди, почаствував кількома гатунками домашнього варення (яке так смачно варила його дружина, артистка Харківського театру революції Тамара Жевченко) і запропонував залишити для публікації... один вірш. «А решту — спалить», — сказав він спокійно.

Трохи згодом, коли приголомшений автор очунав, Юрій Іванович, більш ні словом не згадуючи його забракованих опусів, почав говорити про те, що зараз відомо чи не кожному початківцю, а тоді було для нас відкриттям. Він говорив, що у справжній поезії не може бути чіткого кордону між лірикою інтимною і громадянською, що неправильно роблять ті критики, які підтримують думку про те, ніби мотиви кохання, смутку за швидкоплинним життям, любові до природи в поезії — це «альбомне», «міщанське», що без цього у громадянській поезії не буде ліричності, щирості, а значить, не буде й самої поезії...

Невідомо, чи спалив той молодий поет свої вірші, чи ні, але те, що вони так і не з'явилися друком, свідчить про величезний авторитет Яновського серед творчої молоді.

Чисто по-чеховськи захоплювався Юрій Іванович вишукуванням та обробкою художніх деталей. (Він завжди говорив, що найулюбленіші його літературні вчителі — це Чехов, Коцюбинський, Стефаник). За художньою деталлю Яновський, як він сам говорив, «полював» з чисто мисливським азартом. Пам'ятаю, показав мені чернетку — один з варіантів розділу «Шлях Армії» (із «Вершників»). Там усе було точнісінько, як і в останньому, відомому читачам варіанті, крім одного епітета — «босий». Раніш було так: «Перше, що побачив молодий комісар, наблившись до хутора, був сам Швед у червоному галіфе й трофейних офіцерських чоботах». В останній редакції, як відомо, все те ж саме, але «...у червоному галіфе й босий».

— Я читав і перечитував цю фразу, — сказав Юрій Іванович, — і кожного разу зупинявся на ній. Щось мені було в ній «не так». А раптом заплющив очі й уявив, як живого, мого

Шведа, тільки без чобіт, і зрадів: та як же я раніше не побачив, що він і не міг бути в чоботах, що він був босий!

Згадував Юрій Іванович і про те, як, пишучи «Вершників», зрадів, коли знайшов потрібну йому місцеву назву морського вітру — «майстро».

— Якби я не знайшов цього слова, — запевняв він, — напевне, й роману цього не було б. Від усіх цих «зюдвестів» і «нордостів» так і віє чимсь узятим з чужих рук, запозиченим. Не Половця мого вони обвівають, а британських шкіперів і скандинавських вікінгів. А дмухнув наш чорноморський «майстро» — і все стало на місце.

Він любив свою землю, свій народ, кохався в його красі, в його мові, у звичаях — і старовинних, і тих, що принесла йому влада Рад, революція. Недарма ж улюблені герої Яновського — це трудівники: землероби, шахтарі, сталевари, їхні діти... Він завжди писав про них з великою любов'ю і шаною, до найменших подробиць знав їхнє життя і працю.

— У мене така непристойно куца біографія, — поскаржився якось напівжартома в колі друзів Яновський, — що, мабуть, ніхто не погодиться бути моїм біографом. Що він напише про мене, отой горе-біограф? «Яновський Ю. І. народився 1902 року на півдні України. Трохи повчився, а потім усе писав і писав... Ну, ще й дата смерті, звичайно».

Він не на жарт соромився своєї небагатої на події біографії. А вона, проте, кожним новим твором Яновського, кожним його задумом, кожним подихом напруженого творчого життя, етап за етапом, неповторно і яскраво віддзеркалювала ту сувору й прекрасну добу, котру він переживав і відтворював.

Двадцять років... Перші роки після громадянської війни... Ще тут і там по ярах ховаються банди. Ще не роззброєні до кінця вороги молодій Радянській владі чинять замах на її активістів, вдаються до диверсій, мріють про встановлення буржуазного ладу. Але все одно революція робить своє всенародне діло: відбудовуються в містах заводи і фабрики, театри і вузи, а в селах довкола своїх «комнезамів» гуртується біднота в боротьбі проти глитайства та його агентури.

Жадібними очима молодого художника вбирає в себе Яновський усі бар'я того буремного часу. Романтику доби він бачить передусім у самовідданості трудового народу, в його благородній рішучості за будь-яку ціну боронити здобутки Жовтневої революції. Юрій Іванович ще не надрукував і рядка, але

теми, образи, сюжети вже визрівають у його голові, бо він повен незабутніх хвилюючих вражень і мислено відбирає з них найдорожчі для себе: ті, що пов'язані з життєдайною силою революції, з робітниками й сільською біднотою, які вперше за свою багатотисячову історію міцно взяли державну владу до рук і заходилися будувати по-ленінськи нове, вільне життя.

За плечима в юнака (Ю. І. Яновський народився 27 серпня 1902 року) небагато життєвих подій: після народної школи закінчив у Єлисаветграді, нинішньому Кіровограді, реальне училище й подався до Києва навчатися в політехнічному інституті. Трохи побув у Києві, недовго повчився та й повернувся назад: довелося зробити, як казав потім Юрій Іванович, «вимушену паузу на два роки з чималим гаком», бо на свою скромну зарплату батько годував велику родину й неспроможний був допомогти синові й карбованцем.

Отож, незважаючи на слабе здоров'я, Юрій починає заробляти на навчання, береться хоч за яку роботу, аби мати за неї живу копійчину. Він працює в місцевому продвідділі та в робітничо-селянській інспекції, а влітку косить сіно господарям. («Косар з мене був, м'яко кажучи, не першокласний, — згадував якось у розмові Юрій Іванович, — а тому й діставав я за своє косіння вдєбільшого самий тільки харч, себто миску борщу або локшини»).

Одного разу, перебуваючи в продзагоні, що рекувізував у куркулів зайвий хліб, який ті гноїли по ямах, в той час коли по містах робітники жили надголодь, Юрій наштовхнувся на засідку куркульської банди. Про це він розповідав, як і завжди, з гумором, з усмішкою, немов веселеньку пригоду, хоча ця «пригода» мало не коштувала йому життя: «Якийсь рудий вдоровило з біцепсами Піддубного (був такий знаменитий щирковий борець) мало не на руках приніс мене до копії й хотів був застрелити. Але, мабуть, пожалів кулі на такого блідого та утлого: штовхнув коліном і сказав навздогін: «Само здохне»...

На зустрічах з читачами Юрій Іванович неохоче розповідав свою біографію, а найчастіше зовсім відмовлявся, хоч його й просили. Казав: «Усе моє свідоме життя — це книжки. Й ті, що читаю, й ті, що пишу. Решта все — нецікаве».

Одного тільки разу, пам'ятаю, в Кочетку під Чугуєвом, на зустрічі з студентами лісопромтехнікуму, Юрій Іванович згадав своїх дідів досить докладно, з великою любов'ю. Говорив тоді, що діди його, по батьківській лінії — Микола Яновський та по материній — Мусій Зорик, були для нього першоджерелами української народної творчості. «Я й досі не вичерпав, — казав

Юрій Іванович, — у своїх книжках і половини почутих від дідів моїх приповідок, легенд, бувальщин, жартів дум і пісень».

Немає сумніву в тому, що один з цих дідів став прототипом Данилкового мудрого прадида з «Вершників», хоча сам Юрій Іванович при мені цього ніколи не говорив.

Словнена тривога і небезпек робота в продзагоні, щоденна можливість зазнати за цю діяльність куркульської помсти залишила свій відбиток на творах Яновського. Та це й не дивно: багато ще банд, малих і великих, бешкетувало на початку 20-х років на Україні, зокрема на Єлисаветградщині.

З більшим чи меншим успіхом письменник виступає проти бандитизму, проти анархії і в ранніх своїх творах (в оповіданні «Байгород», в романі «Чотири шаблі»), і в пізніших (в п'єсі «Дума про Британку», в окремих розділах «Вершників»).

Проза була другим етапом літературної діяльності Юрія Яновського, а починав він з поезії. Першим його друкованим твором був вірш під назвою «Дзвін», опублікований року 1922 в київській газеті «Більшовик»¹.

Цього ж таки року Юрій Іванович після заробітчанської «паузи» знову поїхав з Єлисаветграда до Києва, щоб продовжувати навчання в політехнічному інституті. На численні запитання читачів — чому він не пішов на літературний факультет, Яновський незмінно відповідав, перефразовуючи напівжартома відомі рядки М. Некрасова: «Поэтом можешь ты не быть, но инженером быть обязан». Він був насправді переконаний в тому, що кожен молодий літератор неодмінно повинен мати якусь нелітературну професію або принаймні освіту...

Про свої перші вішовані спроби Юрій Іванович згадував неохоче, бо вважав їх учнівськими, несамостійними, а відтак — не гідними уваги. І справді — більшість його юнацьких поезій було написано під помітним впливом Василя Еллана-Блакитного, Павла Тичини й особливо Володимира Маяковського. Однак не можна не побачити в них запальної юнацької щирості, зворушливої закоханості молодого поета в свій народ, у свою революційну добу.

У тих віршах йшлося про первістків радянської електрифікації — Волховбуд і Дніпрельстан, про героїку мирної відбудовчої праці. Кілька повних скорботи поезій, написаних року 1924, присвячено світлій пам'яті Леніна. У деяких віршах про

¹ Дехто з біографів Ю. Яновського вважають першим його друкованим поетичним твором вірш «Мор», що опублікований того ж 1922 року.

Володимира Ілліча звучать в Ю. Яновського ті ж мотиви, що й у широко відомих на той час поемах Миколи Тихонова «Самі» та Миколи Терещенка «Цень-Цань»: для дітей трударів усього світу ім'я Леніна — це надія на світле майбутнє...

Яновський ніколи не кидав поезію. У 1929 році вийшла збірка його віршів «Прекрасна Ут», сповнена натхненної романтики. Але справжню славу письменникові принесла його поетична проза. Перше оповідання «А потім німці тікали» (про боротьбу українських селян з німецькими окупантами 1918 року) надруковано у 1924 році в газеті «Більшовик». Невдовзі вийшла й збірка оповідань «Мамутові бивні». (Так звалось одне з уміщених там оповідань про сількора, що викривав чорні машини куркулів у селі). Сюди ж таки увійшли оповідання «Історія з поцілунком» та «Роман Ма».

У 1927 році виходить друга прозова збірка під назвою «Кров землі». Крім уже відомих оповідань, тут опубліковано й нові, в тому числі «Байгород» і «Рейд». Більшість критиків і літературознавців вважають, що «Рейд» на той час був найкращим, найдосконалішим коротким прозовим твором в українській радянській літературі. Потім він увійшов як окрема частина до роману «Чотири шаблі».

Я навмисне уникаю переказу творів Яновського. Без його соковитої мови, без влучних характеристик і портретів героїв читач не відчує особливостей творчості цього художника слова, не уявить всієї глибини її та краси.

Юрій Іванович, як надзвичайно вимогливий митець, умів суворо й критично оцінювати свої власні твори. Так через певний час після опублікування деяких творів, написаних у 20-ті роки, він визнавав, що вони мають чимало серйозних ідейних та художніх прорахунків. На письмове запитання одного вчителя з Полтави: «Що для Вас як автора найцінніше в романі «Вершники»? Яновський відповів: «Те, що в ньому на першому плані не стихійна революційність мас, як у «Чотирьох шаблях» чи в «Байгороді», а стихія, організована авангардом революції — робітничим класом та його більшовицькою партією».

Юрій Іванович досить критично ставився й до іншого свого широко відомого роману «Майстер корабля», хоч цей твір, на мій погляд, повен хвилюючої живої поезії. Корабель у тім романі, за авторським задумом, — це високе мистецтво, яке твориться не самим тільки розумом, а й невтомними трудовими руками. Ідею твору можна висловити одним рядком з нього: «Я люблю людські руки». Недарма ж Юрій Іванович так любив подовгу дивитися на руки художника (годинами простоював біля

мольберта, за яким працював славнозвісний Анатоль Петрицький), рівно як і на руки токаря, коли бував на заводі, або на руці звичайного вуличного певця чи точильника...

Але був роман «Майстер корабля» занадто багатоплановий, «розхристаній», як любив говорити Юрій Іванович, а він усе своє життя прагнув досягти в своїй творчості максимальної стрункості, економності, точності й таки досяг цього у «Вершниках», що по праву вважаються сучасною класикою.

Принагідно нагадаю, що писався «Майстер корабля» наприкінці 20-х років, коли Юрій Яновський разом з Миколою Бажаном та Олександром Довженком працював на Одеській кінофабриці. Саме тоді за його участю як сценариста були створені одні з перших українських фільмів «Fata morgana» за повістю Михайла Коцюбинського й «Гамбург».

Тридцять років... Твердою, переможною ходою йде Радянська країна шляхом до соціалізму. З кожним днем ростуть лави уславлених трударів п'ятирічки. Не забуваючи героїчної теми громадянської війни, Ю. Яновський захоплюється героїкою мирного будівництва.

«Я бачу, як устаємо ми на весь світ,— пише він в одній з публіцистичних статей року 1932,— осяйним будинком соціалізму... Як незламна Ленінова партія бореться по всіх світах за робітничу справу...»

Слова його не розходяться з ділом: до XV річниці Жовтня в'являється п'єса Яновського «Завойовники», присвячена луганським робітникам-паровозобудівельникам. У ній автор прославляє передових трударів і таврус прогульників, пристосуванців і ледарів.

У ці роки Юрій Іванович багато їздить по Україні, часто буває в шахтах, на заводах, в колгоспах. Одне по однім випускає у світ сценарії, оповідання, драми. Читачі схвально зустрічають збірку його оповідань «Короткі історії» і особливо драму «Дума про Британку». В ці ж роки Яновський закінчує славнозвісний роман «Вершники».

У цьому романі Яновський ніби сперечається з деякими своїми попередніми творами, зокрема з романом «Чотири шаблі». Замість стихійної селянської «вольниці» з «Чотирьох шабель», у «Вершниках» чільне місце посідають герої, вірні залізній революційній дисципліні, об'єднані соціалістичною свідомістю.

На долі синів старого рибалки Половця Юрій Яновський показав долю всієї України за часів громадянської війни, коли вона не на життя, а на смерть боролася за свободу, яку принесли їй Жовтнева революція, більшовики. «Тому роду не буде

переводу, в котрому браття милують згоду», — каже денікінський підпрапорщик Андрій Половець, розуміючи під «згодою» покірність царським посіпакам — панам. «Рід наш роботящий, та не всі в роді пуляці, — каже комуніст Іван Половець, — рід розпадеться, а клас стоїть». Поряд з образом Івана Половця у романі діють віддані трудовому народові герої — робітник і командир червоноармійський Чубенко, безіменний герой листування його мати — стара Василиха...

Відомий французький письменник Луї Арагон у передмові до «Вершників», що вийшли французькою мовою, писав: «В сім'ї європейських літератур Яновський — письменник першого плану... Цей твір — один з найпрекрасніших... це зразок великої української прози».

Сорокові роки... Велика Вітчизняна війна... Уперше по війні я побачив Яновського восени 45-го року, повернувшись із армії. На той час серед фронтовиків були широко відомі оповідання, опубліковані ним протягом війни, зокрема ті, що ввійшли до збірки «Земля батьків». Юрій Іванович з неприхованим задоволенням слухав про те, що в багатьох військових частинах поряд з «Зеніткою» Остапа Вишні самодіяльні читці й фронтові актори часто читали і його твори, особливо «Генерала Макодзьобу».

Слухаючи фронтовиків, Юрій Іванович не раз говорив з гіркою іронією: «Це не те, що у нас в Уфі!» Він страшенно шкодував, що за станом здоров'я не потрапив до діючої армії. Зате ні разу й словом не обмовився про свою кипучу патріотичну діяльність у далекій Уфі, де він у скрутних умовах евакуації продовжував редагувати журнал «Українська література». «Я — тиловик», — говорив він із смутком і не згадував у розмові про те, що був наприкінці війни активним військовим кореспондентом на Першому Українському фронті; що не раз його бачили на командному пункті генерала Ватутіна, в окопах на Букринському плацдармі під Любечем, звідкіля почався визвольний марш наших військ на окупований фашистами Київ...

«Люди воювали, а я все писав», — поскаржився мені Юрій Іванович, і я здивувався, коли згодом, пишучи спогади про нього, дізнався, скільки бойових нарисів створив він за роки війни!

У 1946 році майже шість місяців був Юрій Яновський разом з Ярославом Галаном кореспондентом республіканської газети на Нюрнберзькому процесі, де судили гітлерівських військових злочинців. Ми, друзі Яновського, нетерпляче дожидали його повернення звідти, щоб почути про той процес живе слово очевидця. Як же були ми розчаровані, коли Юрій Іванович, по-

вернувшись, заявив: «Хіба ви не читали моїх кореспонденцій? Додати до них я не можу ні слова». Згодом я зрозумів: він і справді не міг би нічого додати, бо писав ті кореспонденції кров'ю серця.

Свою зненависть до фашистських убивць, свою скорботу за їх жертвами він висловив (і теж кров'ю серця!) у своїх творах про війну, насамперед у «Київських оповіданнях», відзначених Державною премією.

Ці ж мотиви звучать і в його романі «Мир», написаному у 50-х роках і у першій редакції опублікованому під назвою «Жива вода». В центрі роману — Василь Коваленко, демобілізований радянський полковник, який мужньо переживає своє каліцтво. А по суті головний герой «Миру» — це визволений від окупації весь український народ...

Останній твір Юрія Яновського — п'єса «Дочка прокурора». Я був на прем'єрі цієї п'єси у Харкові, в театрі Шевченка, і бачив, з яким захватом стежили глядачі, особливо молоді глядачі, за долею дівчини, що потрапила під вплив дармодів, злочинців...

А за кілька тижнів по цьому, відразу ж після прем'єри п'єси у Києві, сталося непоправне — Юрій Яновський помер від гострого сердечного нападу. Сталося це 25 лютого 1954 року, невдовзі після 50-річного ювілею письменника.

Мистецтво й життя були для нього поняття абсолютно тотожні. Яновський не мислив собі такого мистецтва, котре б живилося, як він говорив, «еліксиром диявола», а не соками землі.

Але й життя без мистецтва, без літератури Яновський не уявляв. Не тільки для себе, а й для свого народу, для людства. Домоткані килими, вишивані рушники, різьблені або ліплені художні витвори називав він не лише прикрасою, а самою суттю народного духу. Не раз говорив, що ідеалом, якого має прагнути людство, мусить бути на землі «всебічна багатобарвна краса...».

Змалку виснажений хронічною хворобою, короткозорий, невдатний до фізичної праці, Яновський ніколи не ходив за плугом і не стояв біля домни. Але в душі й у творчості він усе своє життя був сіячем, плугатарем, сталеваром. Він ні разу не їздив у далеку мандрівку, але все своє життя був відважним мандрівником і не дарма на його книжковій полиці біля робочого столу стояв макет радянського парусника «Товариш». Адже саме цей парусник надихнув його на «Майстра корабля».

Він ніколи не тримав у руках зброї, але все своє життя безстрашно і віддано воював на передовій лінії проти ворогів

революції, за владу Рад, за мир на землі. Адже за це йшли в атаки і віддавали життя створені його творчим пером славні лицарі революції — Іван Половець, Чубенко, безіменний листоноша та юні патріоти, наші діти-герої, про яких ви прочитасте у цій книзі.

ІГОР МУРАТОВ

ДІВЧИНКА У ВІНКУ

Дядьку лікар, мені вже не буде боляче? Мама кажуть, що я терпляча. Бо я не мала дівчинка, — мені майже виповнилось уже дванадцять років. А мама сидять у коридорі, еге ж? От бачите, мені не можна голосно стогнати...

Це — воєнний лазарет, товаришу лікар? Я весь час буду лежати на справжньому великому ліжку, як червоноармієць? Ні, мені зовсім не боляче. Я трошечки заплющу очі, можна?

Тепер витріть мені, будь ласка, обличчя. Це не сльози. Сльози завжди бувають солоні. Чого це я так багато розмовляю? Ви мені щось укололи, еге ж? А нащо? Наша вчителька Ганна Семенівна завжди каже: «Феня Кравченко, не подавай дурних запитань у класі!»

Я дуже люблю малювати. Мені мама обіцяли фарби подарувати, акварель називається. Це — коли щіточкою треба малювати. Мама кажуть: «Кінчай, Феню, школу — будеш гарним бригадиром». Моя мама самі бригадир у колгоспі. А я кажу: «Потрібні мені ваші бригадири, — мені малювати хочеться». Мама кажуть: «Всі малювати не підуть, не дурій, Феню!» А я кажу: «Як не пустите малювати, на зло вам умру».

А тата нашого вбито на фінській війні, я — сирота вважаюсь, мама й почнуть гніватись. І кажуть, що посадять мене в кропиву. Та я не боюсь кропиви. Це мама — в жарт. У нас за хатою ніяка кропива не росте, тільки квіти. Різні-прерізні квіти.

Я вмю вінки плести. Мене ніхто не вчив, я сама вивчилась, мама кажуть, що це від бабуні перейшло. А як воно переходило, ніхто й не помітив. Я на всіх дівчат вінки плету. Вони в моїх вінках ходять — і на весілля, і до кіно, і на танці...

Гляньте, це мій останній вінок. Із зеленої пшениці. Он він де висить... Ні, це не вінок, мені здалося. Щось зелене висить на стіні, я подумала, що це мій вінок.

У мене голова крутиться, ось чого я помилилась. А очі в мене добрі, я дуже далеко в степу бачу.

Ми втрьох були. Я, Саня і хлопець Сашко-маленький. Сашко-великий у нас тракторист, Сашко-маленький в одному класі зі мною... Ми день і ніч стерегли. На голови понадівали вінки з пшениці, колосся високе, дуже красиво. Ніхто нас нізащо не помітить, а ми — всіх. Де який диверсант з'явиться, чи шпигун, чи парашутист — всіх побачимо.

І ось ми сиділи. Сонечко було надвечір, а цвіркунці торлунчать, цигикають, павутинка пливе, колосся хилитається, навкруги степ, ні душі. Так і кортить все намалювати. Сашко-маленький каже: «Дурно, дівчата, сидимо, — ніхто до нас не долетить ніколи». А я йому кажу: «Ми тебе не тримаємо за чуба, можеш іти, справа добровільна». Та він, звичайно, зостався, він любить поспорити.

Тоді раптом щось зашуміло. Ми дивимось. Вилетів з-за лісу літак, наче зупинився в повітрі, потім з нього скочило троє людей. Двоє чоловіків і одна наче жінка. Скочили і повисли на парашутах. Погойдались, погойдались, як ляльки, а потім посідали на землю. Літак полетів. Знову тиша-тиша. Наче нічого не трапилось.

Сашко-маленький як заплаче: «Ой Фенечко, голубочко, мені страшно!» — «Дурень, — кажу, — це ж тільки війна! Ти краще біжи дорогою, а Саня побіжить навпрошки. Скажете, що вони вже тут...»

Енкаведе потім мені говорив, що я не мала права сама лишатися. А як же я могла піти? Їх би не знайшли без мене... Ганна Семенівна завжди нам в класі читала, як треба затримувати ворогів...

Раптом я побачила, що по дорозі йдуть два міліціонери і ведуть якусь жінку. Я дуже зраділа і вискочила назустріч. Я думала, що це вже спіймали парашутистку. Та я зробила помилку. Мені не треба було вискакувати.

А тоді жінка мене помітила: «Здрастуй, будь ласка, дівчинко, — я тобі несучу цукерку». У міліціонерів очі були страшні, і один з них кульгав. Тоді я подякувала за цукерку. «Парашутистів бачила?» — спитав кульгавий. Я зрозуміла, як треба відповідати, і мовчала.

Жінка сказала: «Ця маленька дикунка, — я буду її приголубити». Я почула в неї під блузкою якісь залізні речі. Потім вона ще сказала: «Ти бачила, мила дівчинко, скакати з самсольота різні люди?»

«Ні, тьотю, я нічого не бачила, я сиділа і плела вінок».

Тоді кульгавий схопив мене за волосся: «Брешеш, брудна свиня! Ти бачила!»

Я навмисне заплакала, щоб вони мене не мучили. Я ж бо зразу пізнала, що вони фашистські шпигуни, — від них навіть пахло по-чужому. І цукерку вони мені дали не нашу, я не їла, щоб не отруїтися.

Я сказала: «Як вам не соромно. Радянський міліціонер не повинен кричати на дітей».

Жінка сказала: «Спокійно, Руді, ця маленька дівчинка злякалася».

Але я не маленька і зовсім не злякалася. Я хотіла, — нехай мине більше часу, і вони не встигнуть далеко зайти.

Я спитала: «Дядьку міліціонер, звідки ви йдете?»

Міліціонер відповів: «Ми з другого району».

Я сказала: «Одразу видно, що ви всі з другого району». Жінка спитала: «А чому?»

Я сказала: «У вас дуже чисті ноги».

Жінка відповіла: «У нас дуже люблять чистоту і порядок».

Я сказала: «Ви часто витираєте в дорозі пил з черевиків, так?»

Жінка відповіла: «Так».

Я сказала: «І чистите щіткою?»

Жінка відповіла: «Так». Потім розсердилась: «Якою щіткою?»

Я сказала: «Дуже багато пилу на дорозі, а у вас у всіх ноги чисті, — чого це так?»

Міліціонер став кричати: «Ти зовсім дурна дівка!»

Я сказала: «Так».

Жінка спитала: «Дорога на станцію?»

Я сказала: «У нас багато станцій. Якої вам треба? У нас є машинно-тракторна станція, потім є меліоративна станція, потім — дослідна станція, потім проти-малярійна станція, — якої вам треба?»

Жінка відповіла: «Залізниця. І не роби, дівчинко, багато говорити, — нас немає часу...»

Я сказала: «Ідіть просто й просто, повернете праворуч через село...»

Міліціонер не хотів слухати: «Іншу дорогу!»

Я сказала: «Можна іншою дорогою. Повернете ліворуч, пройдете лісок, потім — повз військовий табір і просто...»

Та їм і ця дорога не сподобалась. Вони не знали, що там ніякого табору нема, це я все навмисне вигадала.

Жінка спитала: «Де твій папа?»

Я сказала: «Батька немає».

Жінка спитала: «Заарештовано?»

Я сказала: «А коли справді?»

Вони тоді зраділи: «Веди нас до мами, у нас є од тата лист».

Я спитала: «А як наше прізвище?»

Вони сказали: «Мовчи, будь ласка».

Я сказала: «Добре, я вас поведу до мами. Тільки треба пізніше, коли стемніє, щоб ніхто не бачив, правда?»

Міліціонер сказав: «Ти розумна дівка!»

Я сказала: «Так».

Жінка сказала: «Ми тобі не зробимо погано».

Я сказала: «А ви, значить, зовсім не міліція, — тільки форма міліцейська, так?»

Вони всі дуже розсердились, а я знову почала навмисне плакати, щоб вони ні про що не здогадалися. В цей час я побачила далеко машину, і стала їм показувати зовсім в інший бік. «Дивіться, дивіться! Хтось їде!» Вони метнулись геть від дороги і потягли мене за собою. Всі троє лягли в пшениці і мене поклали поруч. Я лежу собі в вінку, і мені отоді вперше стало дуже страшно.

Вони повитягали револьвери і щось поміж себе сказали не по-нашому.

Я почула, як близько проїздить машина, і одразу ж високо підкинула вгору мій вінок. Жінка тоді схопила мене за горлянку і затулила рота.

Та мій вінок все одно побачили. Наші зіскочили з машини і кинулись туди, де впав вінок. Жінка хотіла вистрелити в наших, та я вдарила її по руці, і вона вистрелила вгору. А кульгавий вистрелив у мене...

Мені зовсім не боляче, дядьку лікар. Я себе почуваю дуже добре. Це мама в коридорі сидять і плачуть. А чого? У нас же війна з фашистами, і я зовсім не маленька дівчинка, правда?

1941

Мені тринадцять років. Наше село зараз же за Дніпром. На нас кажуть через це — задніпр'яни. Влітку ходить пором, а як Дніпро і Конка замерзнуть, тоді шляхи крацають, всі села їздять до родичів та до кумів у гості. А ми, школярі, набираємо взимку свіжих знань у голову. Процес науки відбувався раніше, за мирного часу, коли фашисти сиділи тихо в себе дома і не лізли на нашу квітучу Радянську Україну з кривавими ножами.

Учитель сказав усе записувати під час війни, а сам пішов на фронт. Потім зберемося, хто живий залишиться, прочитаємо зшитки. Нічого не загубиться для історії, як воно було.

От я й записую все для науки й історії до мого нового блокнота.

Наше село нараховує п'ятдесят одну хату. Місце неабияке, історичне. Мені особисто казав дід Дем'ян, коли ми з ним пасли колгоспну череду. Люди наші кріпкі і високі, як дуби. Не поступляться нікому й на крок, дуже горді та благородні. Діда Дем'яна били гітлерівці аж з двох автоматів, проте він не впав на вулиці, а пішов до хати і вмер на лаві.

Мене особисто звать Іван, на прізвище Шевченко. Мені подобається таке прізвище. А оце ось так я підписуюсь — риска в риску, як мій старший брат Грицько. Сержант Григорій Шевченко, — це я за нього розписався. Я на брата схожий і з обличчя, тільки звуся досі «мамин мізинчик», бо я ніяк не расту. Вже мені тринадцятий минає, а ніхто більше десяти років не дає.

Мій тато в партизанах. Він голова нашого колгоспу. Сестра Ганнуся в Червоній Армії — виносить з бою поранених, котрі не можуть самі ходити. Маму й нерідного діда нашого розстріляно в яру коло провалля. Я живу тепер сам. Всю одягу фашисти пограбували, то я сплю в печі або ще де-небудь. Батько наказав стерегти хату. У мене є собака, тільки він удень

од фашистів ховається, а вночі прибігає. Стріляли й на нього з револьвера, ногу перебили.

На все наше село я тепер один українець. Людей зовсім не лишилось — самі німці. Вони зробили собі з нашого села фортецю. Обплели всі яри дротом. Горби перекопали рівчачками. Понасипали снігові кучугури, полили водою, щоб стала крига. Позакладали міни. В катах викопали глибокі ями, покривали товстими дубами, ще й залізом. Живуть під землею, як кроти, надвір зовсім не виходять. Де сплять, там і паскудять. Некультурність їхня вражає людину.

Геть-чисто всіх людей із села вигнано. Дідів і бабів, які не могли ходити, замкнули до клуні і там видушили на смерть. Хату ланкової Дарини, що коло спаленої верби, призначили для найкращих дівчат, котрі мусять пити горілку й танцювати з німцями. Наші бойові дівчата, які не встигли втекти з села, не підкорилися фашистам. Про це я вирішив написати окремих блокнот. Як вони захопили німецьку зброю, навіть гранати, — і дали такий історичний бій в нашому селі, що фашисти мусили розбивати Даринину хату просто з гармат. Я сам був за близького свідка і навіть носив для бою воду з криниці. Кінець процесу я не застав, бо дівчата мене прогнали, обвинувачували, що я малий.

В тій хаті тепер ніхто не живе, вона вся розвалена і стоїть пустою. Я там іноді переховуюсь. Спочатку було страшно, а тепер нічого. Я зробив під хатою у погребі для себе червоний куток, там по стінах наші рідні люди — і Ленін, і Тарас Шевченко. Я на них дивлюся і бачу по їхніх очах, що ми переможемо фашистів неодмінно.

Фашисти дурні. Думають, що вони самі і нікого поблизу немає. А я є, нехай пробують знайти. Я живу тихо, як миша. Можу непомітно вилізти з села і прийти потім назад через усі міни. Ні одна соломинка не ворухнеться. Коли треба — я можу одразу зробитися як куц сухого бур'яну. Або як купка сіна. А ще можу стати як гілка глоду, коли на неї ото сніг нападає. Цілий день так просиджу і не ворухнуся. Називається — маскування.

У мене є повна діжка патронів. І міни сховані під снігом. І свій власний автомат, який я взяв з німець-

кої машини. Ручні гранати і ракети я тримаю по різних схованках, щоб завжди були під рукою. Вночі я ходжу з револьвером і автоматом, тоді ніхто не скаже, що я малий. Стережу.

Наше село дуже красиве і видатне. Воно стоїть на белебні. Хто не іде здалеку — той бачить нас на горі. Я пам'ятаю, коли я був зовсім малий, у нас одна кінокартина знімалася, і грузини приїздили в гості до колгоспу, і навіть письменники у нас в школі виступали і танцювали з учительками, потім співали народних пісень. Я тільки забув їхні прізвища, дуже відомі.

Я ніколи не помирюся з фашистами. Цих проклятих душогубів я нищитиму до останнього. Я, між іншим, склав про них сатиричного вірша. Не хочу тут записувати, бо ще бракує однієї рими. Наприклад, до слова «мерзотники» підходить — «б'ють кіннотники», а мені треба, щоб били танкісти.

Кортить прочитати газету, щоб бути в курсі світової політики. Коли ото наш літак часом пролітає, — то я аж прошу його скинути мені друковане слово більшовицької правди. Мабуть, він не знає, що я тут. У мене є «Кобзар» Тараса Шевченка. А я сам — із Шевченків, тільки Іван. От я постановив собі вивчити між ділом «Кобзар» весь напам'ять. Коли мене паразити візьмуть вішати, я буду їм уголос читати слова батька Тараса. Це мені видиться така моя смерть на крайній випадок.

У моєму «Кобзарі» бракує кількох сторінок. Це я тут запишу, може, хто признається до тієї жінки, що висить у нас серед села на тополі. Справа була так. Чужа стара жінка пригнала до нас на цей бік Дніпра корови з далекого колгоспу, щоб їх там не захопили окупанти. А фашисти саме наскочили з іншого боку, і жінка од нас далі не вийшла. Поставили її германи на воза, зігнали до неї село і кажуть пізнавати. А люди штовхають одне одного — «коли признаємо, що чужа, — повісять...» І всі ми сказали, що жінка наша, он тамечки вона живе, пустіть її з воза на землю, не треба її вішати. Та не допомогло...

А сама жінка не виправдується, не проситься, дивиться десь угору — поверх гітлерівців, поверх хат, далеко-далеко, як сліпа. Я коло неї стояв і все бачив. Тільки такі слова сказала: «Рости, рости, тополенько,

все вгору та вгору...» Це вона з «Кобзаря». А коли їй накинули зашморг на шию — вимовила: «Сину!» Офіцер витяг у неї з торби книгу «Кобзар» і закричав як скажений: «Інтелігенціон!», і тоді сам видер з «Кобзаря» кілька сторінок, підпалив запальничкою і пік їй руки. Тепер жінка другий місяць уже висить на тополі. А маму й діда за неї розстріляно в яру. А людей із села всіх вигнали. А я вчу тієї жінки «Кобзар» напам'ять увесь...

Я з фашистами-окупантами ніколи не помирюся. Доки всі вони не лежатимуть мертві! Коли стає страшно жити серед них, я йду до повішеної жінки, змітаю сніг їй з очей і дивлюся. Мені тоді гарячіше на душі. І я гукаю: «Кари катам, кари!» Я їм вночі пускаю ракети просто в вікна. Перетинаю дроти, по яких вони розмовляють. Переставляю їхні міни на ті стежки, де вони самі ходять. Аж трусяться, коли їм треба перебігти з хати в хату. Я ще поливаю крізь дірочку їхній харч гасом, проколюю колеса на машинах та на мотоциклах, схованих по клунях. А як коли — кидаю під самі двері гранату. Їм страшно, вони скоро покажуться. Ото вночі як вискочать з усіх хат та як зачнуть смалити з автоматів! Це — щоб мене налякати. А я тільки гукаю: «Кари катам, кари!»

Я вирішив не давати їм пощади. Геть, проклята німото, з нашої землі! Читаю «Кобзаря» і бачу, як сонце сходить, і мама мене гладить по голові, і я сам, як Тарас Шевченко, знову живу на землі серед своїх людей...

1942

Петрусь, як старший, вів Гапочку за руку. Вони вдвох геть загубилися в степу.

— От дурна дівка, ніяк тебе не навчиш. Говориш, говориш до неї, а вона, як глуха. Ну, кажи ще раз. Скільки тобі років?

— Чотири,— відповідала тоненьким голосочком Гапочка.

— Як тебе звати?

— Гапочка.

— Де твої тато й мама?

— Там,— показала пальчиком Гапочка, на мить зупинившись на дорозі. З очка її раптом викотилася велика сльоза і важко впала на землю.

— А кому я сказав не плакати? Ти думаєш — мені не шкода мами? А я ж не плачу. Думаєш, як мені сім років, то й плакати не хочеться?

— Я не плачу,— сказала Гапочка і глянула з божністю на брата.— Петрусю, тільки ти не сердься...

Петрусь поважно погладив її по білявій голівці і, щось пригадавши, зупинився.

— Ну, от я — німець,— сказав Петрусь і раптом смішно наморщив личко,— я — німець і кричу на тебе. Отак стріваю тебе на дорозі й кричу: «Гальт!» Пук-пук! А потім тупаю ногами, щоб ти злякалася і все мені сказала — скажеш?

— Не скажу,— одповіла Гапочка.

— Що тато наш у Червоній Армії?

— Не скажу.

— А що маму фашисти повісили, скажеш?

— Теж не скажу.

— А куди ми йдемо?

— До партизанів, Петрусю, еге ж?

— Ти здурила, дівко... Отак німцеві й скажеш?!

— Я забула...

— А ти не забувай. Ми йдемо до тітки в друге село. Так і німцеві кажи. А він дурний і піде собі геть. Ти на нього дивися й не бійся. Він кричить,

а ти не бійся. Ти маленька українка, а він дурний німець. Хай кричить. Все одно тато його встрілять. Прийдуть цією дорогою і встрілять. Бач, яка дорога гарна. До лісу ще далеко-далеко. Сонечко вже не пече, тільки гріє. Ти любиш у степу?

— Люблю,— сказала Гапочка й засміялася,— я люблю кавуна...

— Ач, яка хитра, кавуна їй хочеться. А баштан у тебе є? От нехай біля дороги баштан ростиме, ми й попросимо скибочку однеденьку.

— І диньки,— озвалася Гапочка.

— Ну, добре, хай і диньки. Тільки гляди мені, не бійся німця, як стрінемо. Стій собі й плач, а я сам з ним говоритиму...

Петрусь заглянув поважно до торби, що висіла в нього через плече, витяг звідти чорного сухарика й подав Гапочці.

— На, дівко, поїж. Ще дорога до партизанів не близька.

Гапочка взяла сухарика й хрумала цей, ще мамин, гостинець. Жито по обидва боки дороги хвилювалося, вітер нахилив його аж над голови дітей, чисте небо, напоєне сонцем, наче засноване синіми й срібними нитками, переливалося, горіло, не було йому кінця-краю.

На безмежнім просторі степу загубилося двійко дітей. Босі ніжки їхні ступають на нагрітий пил дороги, у них є мета, вони йдуть.

— А он і німці,— сказав Петрусь,— ховаймося в жито, щоб вони нас не побачили.

— Я боюся,— призналася Гапочка.

— Кому я сказав?! Німець — дурний...

— Я йду,— тихо одповіла Гапочка й рушила за Петрусем просто в глибоке жито. Високо над головами погойдувалося колосся. Посмітюшка бігла перед дітьми по землі, зачіпаючи крильцями бур'янець. Сіренька япїрка пірнула під грудку й зникла. Голубенька бабка погойдувалася на соломинці, розправляла прозорі крильцята. Діти йшли, як у лісі.

— Годі,— сказав Петрусь,— багато жита потолочимо.

— А пташка куди побігла? — запитала Гапочка й показала вслід пальчиком.

— То посмітюшка,— одповів Петрусь,— бачила, який у неї чубчик. Вона нас од гніздечка свого одводить. Вона хитра пташка...

Гапочка сіла на землю й почала будувати хатку з трави. Петрусь прислухався, але йому заважало шарудіння житніх колосків. Почувся голосний гавкіт, на дітей виткнулася заслинена морда собаки. Гапочка злякалася й заплакала. Петрусь затулив її од собачої морди.

— Цюцю, на! — сказав тихенько, щоб Гапочка не подумала, що й він злякався.— Ось я йому дам сухарика. На, цюцю, сухарика, їж...

Собака гавкав. Пикатий гітлерівець ішов до собаки, розсуваючи автоматом густе жито.

— Діти? — розсердився фашист.— Вольф, візьми!

Але собака несподівано лизнув Гапочку просто в носа, за що заробив стусана чоботом. Фашист боляче штовхнув і Петруся автоматом у спину. Петрусь повів Гапочку знов на дорогу.

На дорозі стояла машина, чудернацьки розфарбована, а в ній повно німців. Гапочці не хотілося плакати перед чужими, але вона згадала Петрусів наказ і заплакала вголос. Німці реготали, показуючи пальцями на дітей і на того, що їх знайшов. Петрусь стояв, як його мама, коли її фашисти поставили під шибеницю: він дивився просто у вічі чужинцям, намагався не кліпати віями й не боятися. Бо німці так реготали, а оцей один так штовхав Петруся, що хоч хто злякався б!

— Тепер вони нас стрілятимуть, — потихеньку сказав Петрусь Гапочці,— тільки ти не бійся, Гапочко...

Пикатий фашист поставив дітей на горбок коло межі, наказав стояти рівно, а сам скочив до машини, яка вже рушала.

— Гапочко,— гукнув Петрусь крізь гуркіт машини,— як я тебе шарпну за руку — одразу падаймо на землю!

Машина побігла з місця, пикатий наставив автомата на Петруся й Гапочку, але Петрусь шарпнув Гапочку за руку, і вони обоє попадали в рівчак — одночасно з пострілами автомата.

Машина від'їхала далеко.

Петрусь підвів голову:

— Сама бачиш, який німець дурний.

Гапочка розплющила очі й сіла:

— Петрусю, я хочу ще сухарика.

Знову вони йшли дорогою, а ліс одходив далі, не знаючи, мабуть, як у Петруся й Гапочки болять ноги. Над головами летіла та сама посмітюшка, наче провіджаючи. Жовтий-прежовтий метелик мов дражнився: сяде на буркун-траву й гойдається, а коли до нього підійдеш — летить собі геть. Над самою дорогою перелетів лелека з гадюкою в дзьобі.

— Диви, диви, Гапочко, як гадюка звивається!

Та Гапочка зовсім підтоптала свої ніжки. Очі в неї злипалися од втоми, вона зашпортувалася на рівній дорозі і раз таки впала. Петрусь співав їй, розповідав цікаві казки, підманював, що ліс близько, а сам теж не чув ні рук, ні ніг.

Над дорогою виріс курінь.

— Баштан, Гапочко, от, їй-право, баштан! — закричав Петрусь.— Кавуна попросимо, Гапочко.

Гапочка трохи ожила, Петрусь почав підбігати, гукаючи, щоб Гапочка його наздоганяла. До куреня підійшли статечно. Петрусь зняв бриля й гукнув, як його вчила мама:

— Є хто живий?

З куреня виліз дід. Він зіперся на руки і настобурчив кошлаті брови на дітей. Такого старого діда Петрусь іще ніколи не бачив: в його селі діди були молодші.

— Драстуйте, дідуню,— чемно сказав Петрусь.

— А чого б то я лазив?! — закричав дід і аж закашлявся.— Ось, як візьму ломаку!..

Гапочці дід сподобався, і вона підійшла ближче.

— Дідуню,— сказала Гапочка,— у вас зовсім очі не дивляться. Бідний ви, дідуню, бідний...

Дід простяг руки, обмацав Гапочку й помалу при-тулив до своїх грудей.

— Моя дитинько!..

Гапочка раптом відчула, як їй на руки рясно-рясно стали падати холодні дідові сльози. Вона згадала маму, їй зробилося солодко і затишно, вона заснула, провалилась у сон на дідусевих руках.

Дід оповідав Петрусеві:

— Викололи, дитино моя. Питали нас на громаді, чи не бачив хто партизанів. А я їй кажу: «Та бодай тому очі повилазили, хто побачить!» Думав, що застрелять,— ні, не застрелили. Тільки очі викололи...

— А тут партизани не ходять? — спитав Петрусь.

— Хто ж його знає, які воно люди? Чи справжні, чи тільки вивідують... А я просив вивести мене в степ — отут наплачусь та надождаюсь...

— А ми до партизанів, діду,— сказав Петрусь,— я й Гапочка.

— Старші тебе, дитино, пустили?

— Довго розповідати, та мало слухати,— статечно промовив Петрусь.

— То й я з вами,— сказав дід.

— Ви ж хоч одного фашиста вбили? — запитав Петрусь.— Партизани так не приймуть. Я за маму спалив нашу клуню разом з фашистами, я не так собі йду!.. А тепер дайте нам, діду, скибку кавуна, ми підемо, бо вже нерано.

Вони пішли далі втрьох: Петрусь, Гапочка й сліпий дід. Петрусь вів діда за руку, а дід ніс Гапочку. Далекий партизанський ліс швидко-прешвидко наближався, наче й сам він тепер ішов навстріч.

1943

«Петрусь і Гапочка»

Він лежав, простягшися, як молодий грецький бог, на зеленій траві під крилом свого винищувача. Золотаве ластовиння сяяло на хлопчачому виду. Спокійна посмішка розсувала пухкі губи. Сухий блиск очей був зосереджений і жорстокий.

— Ну, так, я теж писав вірші на повний хід. Приємний відпочинок, лоскоче серце і все таке подібне. Тільки я думаю, що на віршах теж потрібний вищий пілотаж, га? Всякі там бочки, імелмани, штопори, піке — певно, чули? Без цього в бій не лізь — голову одіб'ють. Вірші і, взагалі, як то кажуть, література — справа серйозна. Між нами кажучи, я люблю поета Блока. Як це у вас вважається, — не ганебно? Знаєте, — дуже тонкий хлопець.

Несподівано пролунала команда, і «яструбок» стрілою вшилився в небо. Його вела майстерна рука. «Яструбок» сховався в білій хмарі. На ворога він вихопився, як блискавка. Трійка фашистських бомбардувальників одразу ж стала в коло «по коробочці», захищаючи один одного з хвоста. «Яструбок» ринувся на супроводжуючий бомбардувальників «месершміт» і буквально насів на нього, як шуліка. Трасуючі кулі перервали політ ворожого винищувача. Він став падати, незграбно ковзаючи на крило, стаючи на хвіст і перекидаючись через голову, але не займаючись. «Яструбок» вихопив хвилину і з крутого піке короткою кулеметною чергою про всякий випадок підпалив «месершміт». Потім він ще лютіше напосівся на бомбардувальників. Невідомо й звідки, наче впавши з неба, на допомогу «яструбку» з'явився ще один його товариш. Фашисти, злякано й погано маневруючи, почали тікати. Весь бій тривав кілька хвилин. «Яструбок» на поземному льоті повернувся до аеродрому.

— Питання вичерпане, — сказав пілот пересохлими губами. — Розбадувались, гади, — за що їм тільки жалування платять?

Він знову ліг і лежав мовчки. Поступово рум'янець повернувся на його обличчя, він почав дихати рівно й глибоко, руки перестали м'яти траву. Юнацьке обличчя зробилося дивовижно прекрасним і натхненним. Цей повітряний вовк був наддивовижу делікатний і ніжний хлопець.

— В повітряному бою, — сказав він, — головне — дихання, вам зрозуміло? Правильно взятий ритм льоту завжди дає перемогу. Це все одно, як із штурманського підручника! І запевняю вас — форма права. Досвід — велике діло. Мене тепер німець не обжулить. Я знаю їхні штучки. От слухайте.

Припустімо — напередодні мотались по небу фашистські розвідники. Це значить — жди ранком нападу з повітря. І уявіть собі, — бомбардувальники летять тим же курсом, яким приходили розвідники, — фантазії в них не дуже густо. Бомбити їм подобається рано вдосвіта. Підлітають до мети на поземному льоті, з одного боку виходить несподіваність появи, а з другого боку — трудність для зенітників, бо швидко змінюється кут прицілювання. Та нічого, з труднощами справляємось. Діставши облизня, німчура тікає, як не перерветься, намагається притиснутись до землі і загубитись на тлі зелених дерев. От і вся їхня тактика. Битися не вміють, ризикувати не люблять. Підло наскочити всім на одного — на це вони майстри. Ніякої воїнської честі! Хіба вони розуміють справжній повітряний бій? Коли з обох боків бере участь штук по чотириста літаків. Неба не видно з-за крил. Земля кипить під кулями. Наче градом б'є на землю з цієї страшної ревучої хмари. З усієї сили тримається всередині. Це правильна тактика. Тому що стріляють здебільшого на тих, хто опиниться скраю. Всередині не втримався, випав на край, — тоді жмиш, розстріляють в момент. Ось де потрібний вищий пілотаж! Вибити ворога з гурту, затягти його вбік, а там — давай жити. Такий бій пам'ятаю в Монголії. Нічого, кінчили його пристойно, повний порядок, як говориться, і п'яних нема...

Коло «яструбка» вешталась техніки, обдивляючись, заправляючи, заряджаючи, випробовуючи. Пілот, лежачи, зірвав ніжну рожеву квітку конюшини і делікатно понюхав її.

— Ви помітили, як гарно пахнуть на війні квіти? Я з дитинства захоплювався ботанікою. І ось поєдную...

Знову пролунала команда до бою. Пілота наче вітром змело. В один момент він опинився в літаку. Мотор запрацював. Зі страшним ревом «яструбок» свічкою пішов у небо. За ним одірвалось од землі ще двоє. Ворогові готувалася зустріч.

Дві ланки «хейнкелів» і «месершмітів» ішли на великій височині. До їхніх розрахунків не входила затримка на шляху до міста Н. Вони збиралися наскочити несподівано. Хвилина затримки — і з усіх боків можуть налетіти радянські «яструбки». Тоді треба буде забути про місто Н. і думати про сяке-таке повернення до свого аеродрому.

Три «яструбки» пішли фашистам у лоб. Перший «яструбок» летів так навально, що фашисти мимоволі зійшли йому з дороги. Зробивши блискучої точності розворот, «яструбок» прошив кулями крайній «месершміт», який одразу ж скис і вкрився димом.

Два інших «яструбки» спільним маневром відкололи парочку фашистських стерв'ятників і почали їх ганяти. Стерв'ятники сипнули до землі, шукаючи порятунку. Біля самої землі один дістав порцію куль і врізався на повній швидкості в лісове озеро. Другого — «яструбки» погнали над самою землею.

А високо в небі перший «яструбок» вів нерівний бій з трьома фашистськими літаками. Він кидався в атаку, як демон, — зразу на всіх. Його влучний кулемет, нарешті, вивів із ладу один мотор на «хейнкелі». Стерв'ятник кинувся тікати на одному моторі. Два його фашистських друзки припустили попереду, не думаючи про рятування колеги.

«Яструбок» поступово доганяв ворога. Він, певне, дуже потерпів у бою, бо насилу наблизився до заднього «хейнкеля». «Яструбок» не стіляв — кінчилися боєприпаси. Він підійшов знову і з повного ходу врізався ворогові в черво. З «хейнкелем» було покінчено. Але й сам «яструбок» мертво падав, завершивши героїчним подвигом свій переможний повітряний бій.

Із «яструбка» випав льотчик. Він летів до землі, майже не перевертаючись і не роблячи ніяких рухів. Здавалося, крила мусять виникнути у нього з рук, як

скромна данина природи за його перемогу! Не могла переможено впасти на землю така людина!

Коли труп «яструбка» уже врізався в ліс з глухим гулом,— льотчик ще летів. І тоді раптом, майже коло самої землі, над ним виникла баня парашута. Приземлення було вдалим. Та стояти пілот не міг: його поранено в ногу і в обидві руки.

Юнака обережно підвели з землі, щоб нести до автомобіля, він розплющив очі.

— Питання вичерпане,— прошепотів він, намагаючись посміхнутись.— Іншим разом буду зліший...

1941

Покоління киян і приїжджих уявлення не матимуть про те, що відбувалося тут влітку року 1943, коли німецькі фашисти вигнали всіх мешканців з міста, а центральну частину оголосили воєнною зоною і розстрілювали на місці кожну зустрінуту живу душу. Мені розповідав цю історію парубок-інвалід, у якого в будці я пив газовану воду з кизилівим сиропом. У нього була за німців головна явка по Києву для підпільників і партизанів, він знав багато більше, ніж розповідав. Ті малі кияни, які гасають на роликівих самокатах київськими вулицями, нехай замисляться і покладуть до серця імена двох своїх товаришів, яким було разом не більше як півтора десятка років. До речі, ця історія має щасливе закінчення, якого не став би ніхто й чекати в такому чортячому пеклі, яким був наш Київ за німецької навали.

Одного хлопця звали на честь Дзержинського — Феліксом, він був старший, йому пішов десятий рік. Другого, шестирічного, звали Волею — на честь Володимира Ілліча Леніна. Батьки їхні служили офіцерами на кордоні за Львовом, а матері жили в Києві. Хлопці довгий час навіть не знали один одного. Їхні мами зустрічалися у військовому магазині й подружилися на тій підставі, що чоловіки служили разом в одній частині. Так трапилося, що мама Фелікса поїхала до свого чоловіка саме перед початком війни, і її застукали там перші дні, коли німці вдерлися через наш кордон. Феліксова мама була при тому, як одною бомбою вбито батьків Фелікса і Волі. Вона повернулася до Києва хвора і зовсім сива, в неї трусилася голова, підгиналися ноги, вона часто втрачала притомність, і її відвезли до лікарні. Фелікс ходив з Волиною мамою туди на побачення, але їм сказали, що їхня хвора вмерла позаминулої ночі. Так і трапилося, що Фелікс узяв постіль, деякі речі, мамину

вівчарку Цяцю, оселився у Волиної мами, і вони жили єдиною родиною, працюючи гуртом. Воля стеріг з Цяцею квартиру, а Фелікс з тіткою Сашею їздив трамваєм за місто сапати й підгортати картоплю, ходив на Дніпро з вудкою по рибу.

До Києва наблизилась війна, в Голосіївському лісі безперервно стріляли гармати, трамвай тепер їздив просто на фронт, городи були всі попсовані танками й мінами. Пора було евакуюватися з міста, але Волина мати несподівано захворіла на запалення легенів (вона будувала на Хрещатику барикади), її не могли в такому стані покласти на машину.

Товариші, які знали їхніх батьків, залишили Феліксові і Волі деяких ліків, борошна, сала, цукру, крупів і поїхали за Дніпро, сказавши, що швидко повернуться.

Спочатку Волину маму доглядала сусідка, але потім Фелікс помітив, що сусідка потроху забирає до себе їхні продукти, і одного дня не пустив сусідки на поріг, перебравши догляд за тіткою Сашею на себе одного. Сусідка спробувала була сваритися, але Цяця тільки підійшла до неї — і сусідка зникла. Перших днів у них ще був термометр, і Фелікс записував температуру, але швидко Воля ненавмисне розбив термометра, коли струшував, і температуру стали міряти, прикладаючи руки до чола хворої. За цих складних обставин Воля був уже розсудливий, зовсім не плакав, це й заспокоював Фелікса, який удався гарячий, імпульсивний і не вмів себе стримувати.

Війна насунулась на самий Київ. Останні червоноармійці перейшли Дніпро. На вулицях заревли німецькі марші, і по квартирах стали ходити фашисти. Вони розстрілювали, кого хотіли, а декого забирали з собою. Сусідка привела до хворої тітки Саші двох німців, але Фелікс став на порозі і не пустив. Він знав трохи німецьку мову ще з дитячого садка і сказав німцям, що в квартирі висипний тиф і заходити не можна. А тоді сусідка почала щось верещати, кричати на Фелікса і називати його комуністом. Фелікс мовчки дивився в холодні німцеві очі і ні разу не зморгнув. «Вона дурна, — сказав він німцеві, — як я можу бути комуністом, коли мені тільки дев'ять років?»

Німці насильно взяли з собою Цяцю і не зайшли до квартири. Того ж самого дня Фелікс і Воля побачили, що їхній хворій стало трохи краще.

Через три дні гітлерівці почали палити і висаджувати в повітря Хрещатик. Вогняні страшні птахи пролітали через будинок, в якому жили Фелікс, Воля і тітка Саша. Земля під будинком так шарпалася й стогнала, ніби глибоко під Києвом народжувався вулкан. Всі люди вибігали з палаючих будинків, одяга на людях горіла, вони бігли до скверів та бульварів і ставали під дерева з листям. Діти зовсім не плакали, бо були налякані вогнем, який повстав над цілим Хрещатиком, а дорослі голосно ридали й гукали своїх рідних, сльози в них були чорні, бо сажа й попіл літали в повітрі хмарою, і здавалося, що прийшов останній час землі.

Але, на щастя, вогонь і вибухи, дійшовши до кварталу, де жила Волина мама, зупинилися. Так і залишився один бік вулиці згорілий, а другий цілий, тільки з побитими шибками, засипаний сажею. Волина мама зовсім одужала й боялася вийти на вулицю, але через кілька днів вона вийшла разом з обома хлопцями, щоб піти на Лук'янівку. Там мешкала її знайома лікарка, яка напевно дасть їй що-небудь від серця. Вийшли на Ірининську, а тоді Рейтерську, щоб не йти великими вулицями, — дійшли до Сінного базару і звернули по Львівській.

Цією вулицею рухалось безліч люду, і Воля спитав у мами, чи це не демонстрація, бо в нього ще був на пам'яті останній перед війною Першотравень, коли вулиці були повні людей, дітям давали солодкі подарунки й новенькі прапорці на пахучих держачках. Мама нічого не відповіла Волі на запитання, а Фелікс, мабуть, і сам нічого не знав. Демонстрація була чудна, ніхто з людей не співав і не сміявся, ніде не грала музика, хто йшов з чемоданами, хто з мішком, хто ніс ковдру й подушку, діти штовхали візки з бідними речами, бігли маленькі собачки, тулились до ніг і теж зовсім не подавали голосу. Жінки, які не йшли, а стояли на тротуарах, плакали й прощалися з тими, хто йшов.

— Вони не знають, куди йдуть, — про себе сказала Волина мама і чомусь погладила Волю по голові

так, що Волі схотілось заплакати від якогось неясно-го передчуття.

На Лук'янівці людей було на вулиці ще більше, вони йшли бруком від тротуару до тротуару. Двоє чийось хлопців, обнявши з обох боків, вели старезного діда з довгою білою бородою. Дівчинка штовхала перед себе дитячий возик, на якому сиділа її хвора мама. За возиком бігла кицька й нявчала, щоб її взяли з собою. Німці, які проходили близько, наступали навмисно всім на ноги й голосно реготали.

Пішов дощ. Але на нього ніхто не звертав уваги. Лікарка, до якої йшла Волина мама, жила навпроти базару в бідному домі. І її не треба було шукати, бо вона сиділа просто на тротуарі коло розкладушки, на якій лежав її паралізований чоловік. На одній нозі в нього був черевик, а друга нога зовсім боса. Він лежав укритий від дощу замість ковдри — скатертину з вишитими квіточками. Тітка Саша привіталася до лікарки, але стара не хотіла її нізащо впізнати, бо зовсім була неначе не при собі. Нарешті вона спромоглася заплакати й плакала довго. Їй стало тоді легше дихати, вона впізнала Волину маму й поцілувала їй руку. «Що ви робите, доктор?» — скрикнула тітка Саша, не знаючи, куди діти поціловану руку. «Всі на Сирець, — сказала лікарка, — і ніхто не повертається. Ми лежимо під дощем два дні, чути од Бабиного Яру густу стрілянину й вибухи, чекаємо, доки прийдуть і за нами, а вам спасибі, що не побоїлися підійти».

Люди все сунули й сунули на Дорогожицьку. Крізь густий осінній дощ часом пробивалося сонце. Ось до Волі підбігла дівчинка маленька, кучерявенька і з голосним плачем стала питати, де її мама. Волі стало жалко дівчинки, він попросив свою маму взяти дівчинку жити, доки знайдеться її власна мама. Але мама дівчинки сама вже шукала доню, схопила на руки і кинулася наздоганяти когось на шляху до Бабиного Яру.

Лікарка попросила тітку Сашу зайти до її кімнати й пошукати там у буфеті за дощечкою порошоків. Воля пішов з мамою до кімнати лікарки, а Фелікс залишився на вулиці. Кімната була зовсім розруйнована, наче тут давно ніхто не жив. На підлозі валя-

лися подерті подушки, розбиті портрети, книжки, череп'я з посуду. «Це, мабуть, бандити нарobiliли», — сказав Воля. Мама звеліла йому мовчати і взялася шукати порошки. Вона насилу їх знайшла й винесла лікарці. Лікарка схопила їх в обидві руки й дуже зраділа. «Дай боже, щоб вам теж хтось допоміг в останню вашу хвилину. Тепер ми з чоловіком не чекатимемо так довго, вип'ємо порошки, і все...» Волина мама хотіла забрати порошки назад, вона не знала, що це була отрута, але лікарка не дала. «Спасибі вам, добра людино, — ледве чутно промовив чоловік лікарки, про якого Фелікс подумав, що він уже неживий, — тільки покладіть її зі мною поруч...» Волина мама з допомогою Фелікса стала підводити лікарку, і тільки встигли вони покласти її на ліжко, як налетів якийсь тип і став бити їх нагайкою по чім попало.

Коли Фелікс і Воля з мамою повернулися додому, була ніч і зробилося так страшно, наче навкруги чигали самі бандити, шумів густий-прегустий ліс — і ніякої міліції поблизу. Та, правда, так воно й було. Тітка Саша цілу ніч плакала, це Фелікс чув виразно, і згадувала свого чоловіка, який загинув од німецької бомби разом з його, Фелікса, власним батьком. Тітка Саша цілу ніч палила папери і сказала Феліксу, щоб він не забував, хто був його батько, а німців все одно виженуть. Потім тітка Саша виїняла на паркеті дощечку, виколупала там ямку ножем і запхнула туди радянські документи. Фелікс дивився і примічав, і часом він впадав у сон, і йому все снилось, як вони йшли Львівською на Лук'янівку. І ось німець якийсь веде на повідку Цяцю, а Цяця рветься до Фелікса, кусає німця за руки, і Фелікс прокидається коло тітки Саші, а потім знову — то засне, то прокинеться, аж поки йому стало все снитися: і сам сон і просинання. Так тривало до ранку, поки Фелікс добре виспався.

З того дня тітка Саша змінилася й стала не похорою на людину, якою була до війни. Вона кудись надовго ходила, а раз не приходила цілий тиждень. Часто до неї забігали люди, коротко спали, зникали тихо й хутко. Тітка Саша казала сусідам, що працює на німецькій кухні, і приносила дітям залишки від

обідів. На квартиру до них поставили двох німців з місцевого гарнізону, які поправлялися перед відправкою на фронт — кудись під Харків. Німці цілком зайняли їхню єдину кімнату і наплодили безліч вошей. Фелікс часто сидів і спостерігав чужих людей, зовсім не признаючися, що знає більше, ніж двоє-троє німецьких слів. Він весь час київ у своїй зненависті до вбивць батька і часто ховав очі, щоб німці чогось не помітили.

А Воля швидко знайшов з німцями спільну мову, ті навіть робили спроби погладити його біляву голівку, хоч хлопчик спокійно й поважно щоразу виривався й біг щось своє робити. Фелікс ніяк не впізнавав Волі, невже він забув про ненависть? Але Воля лагідно посміхався до Фелікса і все розпитував німців, як працює їхній автомат. Німці реготали й показували, а Воля, наморщивши чоло, намагався все зрозуміти. Однієї ночі Фелікс, який спав разом з Волею, прокинувся від того, що йому стало холодно в бік, і він встиг схопити Волю, коли той націлявся з автомата на німців, що спали. Волю зрадив його спокій, він плакав і кусався, але Фелікс поклав його силою на ліжку, ліг сам і до ранку під ковдрою шепотів на вухо Волі різні свої плани, аж доки не поснули обидва.

Німці були люди нудні й брудні. Вони ваксували й чистили чоботи, самі прасували мундири, полюбляли блискучі гудзики, значки, нашивки, до каски стромляли квітку, морди уважно й часто голили, мастили кремом, оббризували парфумами. Під сорочками ж на голому тілі вони носили бруднючі фуфайки, мовні нужі. Німці прудилися вечорами коло розпеченої аж червоної пічки, ловили навпомацки під фуфайкою кузку і потім кидали її просто на підлогу, не турбуючись про дальшу її долю і приказуючи щоразу: «Пахтизані!» Жерли німці, як свині, жерли так, наче наїдалися до кінця життя, неймовірно псували повітря і вважали це ознакою вищої раси.

Часто німець прокидався серед ночі, помацки відрізав собі шматок м'яса чи сала, хліб — і плямкав цілу годину, доки знову засинав. Вдень постояльці їли не менше п'яти разів, — Фелікс і Воля міркували між собою, як це можна було так багато їсти і не лусну-

ти. Вечорами німці запалювали гнотика в коробочці з парафіном, вечеряли, пили ром і французькі вина, потім співали, як дурні бики. Один розповідав другому, який він ще хворий, а його женуть знову на фронт; він послав додому тільки вісім посилок з цього Києва, і сльози сипалися з банькатих фрцізових очей. Фрїц сьорбав носом і хлинав, і приказував, і аж сякався од свого арійського смутку.

Одного разу, коли фрїци пішли, а Воля ще спав, — Фелікс попросив тітку Сашу вислухати, що він почув від німців. «А цікаве?» — спитала тітка Саша. Фелікс розповів, як німці розмовляли поміж себе про те, що в комендатурі стурбовані наявністю київського підпілля, що партизани знахабніли вкрай, що на базарі є перекупка, яка приймає людей і дає їм явки, що зроблено перші кроки і сьогодні буде результат. Ніхто не втече, так обкручено. «А чому це ти мені розповідаєш, Феліксе?» — запитала тітка Саша чи то жартома, чи то стурбовано. Фелікс не одповів їй і слова й одвернувся, — нехай ці дорослі думають, що він нічого не знає й не помічає. А ввечері (пізно-пізно), коли тітка Саша повернулася додому (Фелікс ніяк не міг її дочекатися), вона обняла Фелікса і міцно-міцно поцілувала. «Спасибі, маленький, — сказала вона на вухо, — ти врятував чимало людей, один тільки загинув, а могло б більше».

Німці-постояльці, нарешті, поїхали на фронт, наплакавшись досхочу, а Воля показав потім Феліксові цілу сумку патронів, які він взяв у фрїців. Фелікс дуже сердився й викинув патрони. Щодня ходила тітка Саша з дому і завжди поверталася назад, та одного разу пішла й не повернулася. Діти чекали її день, і два дні, і декаду, і ще тиждень, а її не було. Фелікс замкнув Волю в кімнаті, сам пішов шукати тітку. Він обійшов ті їдальні, де вона раніше працювала, побував на базарі — на одному і на другому. Придивився до перекупок, намагаючись розпізнати ту, яка дає таємничі «явки». Але перекупки були всі схожі, ні до однієї Фелікс не наважився підійти й спитати про тітку Сашу і тільки ходив-ходив. Аж його одна жінка налаяла, подумавши про нього, що він хоче її обікрасти. Тітка Саша зникла так, що, мабуть, навзажди.

Минуло ще з місяць. Тітки Саші не було, діти голодували й дуже мерзли. Фелікс спробував торгувати, але в нього нічого не вийшло: німці забрали в нього речі і гроші. Пшоно і крупи давно скінчилися. Тепер Воля брав маленьке цеберко з консервної банки, йшов до їдальні і стояв під дверима мовчки, не підводячи ні на кого очей. Якось із жінок, що служили там, не витримувала й наливала йому повно помий з усіх тарілок, і Воля йшов додому з їжею. Черевики його розлізлися. Фелікс обмотував йому ноги папером і об'язував бинтами, які знаходив під лазаретом. Коли Воля приносив цеберко з помиями, Фелікс уже був дома з оберемком дощечок, стружок, галузок. Пічка вже нашіла, цеберко ставили зверху, щоб воно закипіло як слід. По обіді Фелікс брав Волю за руку й виводив гуляти, щоб більше дихати свіжим повітрям. «Ми тепер, мабуть, самісінькі-самі, — казав Воля, — аж доки не прийдуть наші».

Красива зима впала на Золотоворітський сквер. Кожна гілочка на деревах була біла, наче її обмальовано білою фарбою або обсипано кожну цукровою пудрою. Фелікс і Воля сиділи самі на лавочці, їм було дуже холодно, мороз залазив у кожну кісточку на руках та ногах. Колись вони на цьому ж місці сиділи разом з мамами, а іноді й з татами. Здавалося, що треба ще трохи пересидіти і перетерпіти мороз, щоб, нарешті, прийшло сподіване чудо і зробилось тепло, і встали б веселкою над фонтаном дрібнісінькі бризки, і мама взяла б за пальчики й сказала: «Бр, які холодні!»

Ідуть Воля і Фелікс додому, а в самих жевріє ще надія, що не марно вони залишили ключа на старому місці, що єдина їхня мама вже повернулася й чекає на них, і хай би не принесла нічого поїсти, аби вже ніколи-ніколи не залишала їх самих у таку холодну зиму.

Ось і будинок. Темні сходи, затоптані снігом, на дверях намерзла крига, холодний протяг наскрізь прохоплює одягу. В кімнаті хтось є: крізь шибку над дверима блимає світло, чути чийсь мову. «Мама!» — гукає Воля і щодуху шарпає двері, забігає до кімнати. Слідом за ним заходить Фелікс, обтрушуючи ноги од снігу. Але в їхній кімнаті сидить коло свічки не ма-

ма Волина, а товстий німець, п'є горілку і наспівує. На очах його окуляри з товстими скельцями, на пальцях — багато ластовиння і пернів, на щоках і на носі теж таке ластовиння, наче його хтось намалював рудою фарбою, на голові — руде волосся їжаком.

«Назад! — гавкнув на них німець. — Вийдіть до коридора і постукайте». Фелікс і Воля вийшли з кімнати, стали під дверима. «Я не буду стукати, — сказав Фелікс, — це наша кімната!» Але Воля заспокоїв його й тихенько постукав пальчиком у холодні двері. «Хто там?» — гукнув німець. «Ми тут живемо, — подав голос Воля, — це наша кімната». Німець не відповів, і хлопці довго мерзли під дверима. Нарешті фріц пустив їх, поставив перед собою і став розпитувати, що вони за одні. Він говорив російською мовою, але був п'яний і примушував кілька разів повторювати одне й те саме слово. Фелікс сказав, що батьки їхні на фронті, а мам немає. Німець почав кричати на них і запитувати, чому їхні батьки не здаються під Сталінградом, — адже справу їхню програно, армії — капут, промисловість знищено, чому вони досі тримаються, прокляті дикуни?

Фелікс і Воля з радістю це слухали, їм ставало тепло від однієї думки про те, чого німець так сердиться. Потім фріц почав ревити й змушувати дітей йому підспівувати. Пісня була така огидна, що хлопці ледве розтуляли рота, а потім, не змовляючись, під гавкіт і виття фріца підспівували йому вже не німецької, а своєї: «Щоби тіло і душа були молоді, були молоді, загартуйся, як сталь!» Нарешті фріц, який після кожного куплета перехилив чарку, мабуть, уявив собі, що він під Сталінградом, а ці бідні діти — радянське військо. Він почав кричати, загрожувати револьвером, вимагав капітуляції, примушував дітей марширувати, лягати, вставати, знущався з них, як хотів. Коли він упав на дитяче ліжко й захропів, діти без сил полягали на килимку під столом, і Фелікс сказав: «Треба тікати звідси далі!»

Німець звався Адольфом і працював на складі. Він потяг туди на другий день Фелікса і наказав переносити якісь важкі банки, ящики, бутлі. За цілий день Фелікс ні разу не присів, у нього крутилася голова, підгиналися ноги, йому дуже хотілося їсти,

а Адольф ні разу його не почастивав, хоч сам жував безперервно цілісінський день. Фелікс думав про Волю, як він мерзне в кімнаті, їсть холодні помії, чекає його, може, з гостинцем. Фелікс хотів вийти з складу і втекти, але коло дверей знадвору стояв вартовий з автоматом, треба було терпіти.

Нарешті, Фелікс зовсім знесилився, впав на якийсь мішок і не міг встати. Він чув, як Адольф гукав на нього, як підійшов і штовхнув ногою, але встати не міг і втратив свідомість. Прокинувся од пекучого холоду, під стелею горіла лампочка, проклятий німець пішов, замкнувши його тут, залишивши напризволяще. Було страшно самому, могли з'явитися пацюки. Що ж, нехай собі фріц буде фріцом, іншого від нього Фелікс і не чекав. Найперше, треба поїсти; коли німець не дав, то Фелікс сам візьме, це не буде ніяка крадіжка. Він нанюхав квашені огірки і з'їв кілька, запиваючи розсолем. Потім надибав сухі, як дощечки, німецькі галети, потім з'їв кілька грудочок цукру, за цукром натрапив ящик з шоколадом. І, певно, шоколад був якийсь особливий, бо Фелікс відчув себе одразу міцним, у нього покращав настрій, він став навіть посміхатись, ходити по складу, як господар, не почувуючи зовсім ніякого страху.

На стіні висіли ходики, і Фелікс побачив, що вже давно почалася ніч. Можна не боятися, що хтось заїде, і оглянути приміщення як слід. Фелікс так і зробив. Певно, тут був колись гараж або майстерня, бо вгорі зі стіни виглядала витяжна труба, закрита кришкою. Під стіною накладено мішків, Фелікс виліз нагору, відхилив кришку (вона була на пружинці) і сказав собі: «Ах ти, проклятий німчуга! Ти думав, що я не втечу?» І поліз просто до труби. Там було дуже тісно, Фелікс довго ліз на череві, а потім труба повертала, попереду з'явилося світло, хлопець підліз і побачив, що труба обламана і кінчається високо над землею. Можна звідси просто падати на землю, там — високо снігу і, мабуть, не дуже твердо. Фелікс висунув голову і став роздивлятися. На небі світив повний місяць, навкруги — кістяки будинків, зруйноване подвір'я. Це був жаданий вихід на волю. Падати в сніг і тікати. А Воля? Ні, він не має права кинути Волю на німця. Фелікс посунувся назад по трубі.

Йому перехотілося тікати. Він втече разом з Волею. Раптом він відчув, як його рука потрапила в дірку на трубі. Він пропхав одну руку, голову, другу руку, виліз цілком. Це було горище напівзруйнованого будинку. Фелікс виглянув у віконце і став примічати, що це за вулиця і як сюди потім потрапити. Віднині вони з Волею були врятовані від голоду: «Ах ти ж чортів фашист», — сказав Фелікс, повернувшись назад до складу, та закутався брезентом і заснув із спокійною душею.

На ранок Адольф розбудив хлопця чоботом у спину й наказав братися до роботи. Він реготав з Фелікса і казав, що замикатиме його тут щоразу, як той лінуватиметься, і його, нарешті, з'їдять пацюки. Увечері Фелікс був разом з Волею і півночі шепотівся з ним у ліжку. А ранком, коли німець ще спав, обидва хлопці потихеньку вибралися з кімнати, пішли шукати собі інше приміщення — далі від німецького ока. Їм пощастило серед руїн Хрещатика знайти підвал з грубкою, і вони жили там до весни, палячи грубку тільки вночі, виходили так, щоб не робити стежки до своєї хати по снігу, харчувалися з німецького складу, куди Фелікс залазив через відому трубу.

З весною хлопці ожили. Вони мандрували руїнами Хрещатика та найближчих околиць, знали всі переходи з вулиці на вулицю, засвоїли шляхи через підвали, каналізаційні труби, могли з'являтися скрізь і зникати невідомо куди, могли невидимо проходити вздовж і впоперек весь центр міста. Вони жили в спогадах. Зайшовши до кіно «Зміна», Фелікс і Воля вдавали з себе завзятих кіноманів. «Яка сьогодні картина?» — питав Воля. «Чапаєв», — незмінно відповідав Фелікс. Вони дивилися «Чапаєва» безліч разів. Вони сиділи серед руїн під голим небом, бачили чарівний екран і дітей навкруги себе і переживали кожен рух улюбленого героя. Одного разу вони так захопилися цією грою, що ледве встигли сховатися від автоматної черги, яку пустив гітлерівець, почувши голоси серед руїн.

Перед зруйнованим будинком дитячого театру Фелікс і Воля завжди купували уявлене морозиво. Вони довго націлялися на порожнє місце біля стіни, де раніш завжди стояв дідок з морозивом, аж поки цілком

ясно не уявляли і дідка, і морозиво, і навіть чергу дітей-покупців. «Мені без черги! — кричав Воля. — Партизанам-орденоносцям — без черги!» Вони купували без черги удаване морозиво, жадібно смоктали його і заходили до театру. Там, де було колись фойє, басейн із золотими рибками, — вони гуляли, обмінюючись враженнями про свій театр.

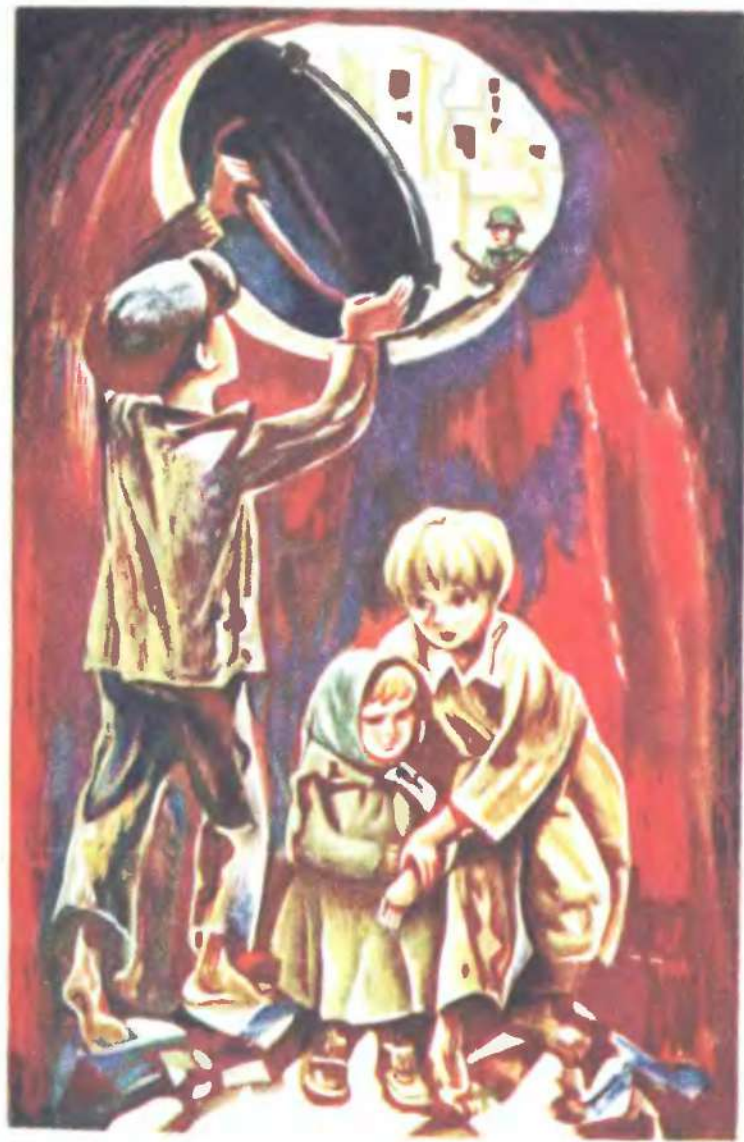
— Сьогодні народу багато, — казав Воля, — буде черга коло вішалки.

— Ходімо до зали, — нетерпляче перебиває його Фелікс, — ти завжди любиш заходити після третього дзвінка.

Тільки уламки стін залишилися в залі та покручене горіле залізо, та трава по кутках, купа цегли посередині, — але хлопці бачили інше й жили іншим. Їхні душі росли, як молоді деревця, зануривши коріння в землю спогадів, в щасливе минуле, в радянське життя.

Так вони натрапили в своїх мандрах на підвал під спаленою друкарнею. Пролізши між купою іржавих поламаних машин, які попадали крізь стелю з другого поверху, хлопці побачили залізну ляду, привалену цеглою й попелом. Під ляду можна було пролізти, і там був невеликий коридорчик, а далі починався підвал, повний паперу й книжок. Фелікс засвітив сірника й остовпів: просто перед ним був сам Чапаєв з ад'ютантом Петькою. На шапці в Петьки начеплено навскоси червону стрічку. Хлопці так і завмерли коло кіноплакату і швиденько зробили й собі такі стрічки. Таким чином — вони цілком офіційно поробилися чапаєвцями. Тепер ховайся від ворожого світу, коли на твоїй кепці священна чапаєвська відзнака!

Находила осінь 1943 року. Німці оголосили Київ воєнною зоною й наказали всім виселитися геть. Хлопці вирішили нікуди не рушати з Хрещатика й чекати своїх. Руїни вдруге не горітимуть, а більше їм боїться нічого. Вони вміли проскакувати через обвали, то пірнаючи під землю, то ховаючись у німецькому складі, вони були господарями Києва, а фашисти тільки тимчасовим його нещастям. Феліксові спало на думку, як в одній кінокартині революціонери клеїли ночами відозви на стіні, і він, порадившись

«Київська соната»

з Волею, вирішив спробувати й собі. Тільки що було на тих відозвах, він не пам'ятав і малювати не вмів. У підвалі друкарні лежало чимало різних плакатів, хлопці взяли їх з десяток, зварили клейстеру і однієї ночі скрізь розклеїли в місті. Для початку Фелікс використав плакати Держстраху СРСР — яскраві літери на білому тлі: «Страхуйте своє життя!» Воля вимагав клеїти більш яскраві аркуші, на яких дівчина в червоній хустці подавала червоноармійцеві на довгій паличці привабливе срібне ескімо, а вгорі стояли велетенські крижані літери на тлі оранжевого сонця: «Головморозиво». Та Фелікс не дозволив клеїти такого, і Воля випросив собі одним-однісінький і власноручно причепив його коло будинку поліції.

Німці заметушилися, як од бомби. Одразу всі плакати було здерто, пройшло кілька облав через центральні квартали, а Воля, стоячи з Феліксом на одному горіщі, не втримався і кинув згори на німців дві порожніх пляшки. Це піддало фріцам жару, і вони довго обстрілювали будинок, од якого Фелікс і Воля опинилися одразу за цілий квартал. Другої ночі хлопці ще клеїли плакати, на цей раз про правила трамвайного руху і кольорові афіші цирку, де під кожним джигітом, який мчав на коні, Фелікс підписував нерівними літерами: Чапаєв.

Німці стали шукати з собаками. Якось Фелікс і Воля, сидячи в своїм підвалі, почули страшний собачий гавкіт і автоматні черги. Хлопці одразу полізли в цегляний хід, який ішов під сусідні руїни, і готувалися якнайшвидше повзти до своєї постійної криївки: німецького складу. Перебігаючи один двір, хлопці побачили під парканом розстріляну жінку і коло неї малу дівчинку, яка аж зайшлася од плачу. Вона ледве-ледве зміла спинатися на ноги і дибала навколо своєї мами, тримаючись за її нерухоме тіло, часто падаючи обличчям на маму. Воля затримав Фелікса, і вони уважно прислухались. Навкруги було зовсім тихо. «Фель,— сказав Воля, благально подивившись на Фелікса,— давай візьмемо її до себе.

— Кричатиме,— одповів Волі,— з нею ніде не сховашся, ба, як верещить.

— Я її заспокою,— сказав Воля і підійшов до дівчинки.

Та, побачивши хлопців, замовкла. «Ходімо,— сказав Фелікс,— мама твоя спати лягла!»

Хлопці потягли дівчинку за собою, а мала, обнявши обома ручками Феліксову шию, мовчки віддалася на їхню волю.

Фелікс і Воля з дівчинкою переповзли Прорізну вулицю й готувалися пірнути в каналізаційний люк, коли знову почули собачий гавкіт, з вікна зруйнованого будинку виплигнув величезний собака і став сновигати по бруку, виножуючи сліди. Фелікс причинив круглу ляду й посунувся під землею, підштовхуючи дівчинку, яку тяг за собою Воля. Повзли довго, насилу протискаючись, сунулись через воду, прибирали з дороги впалу цеглу. Після цього переходу треба було заповзти ще до чавунної ринви, якою двори, розташовані вище по горі, спускали велику дощову воду. І знову Фелікс побачив прокляту собаку, який перескочив з другого двору через дірку в цегляному паркані. Справа поверталася на погане. Фелікс піхнув Волю з дівчинкою у ринву, наказав повзти й не оглядатися. Сам швидко заповз слідом, просунався за Волею кілька метрів і завмер. Серце стукотіло страшенно. Але він розумів, що треба сидіти й чекати, поки Воля з дівчинкою не будуть у безпеці.

Гавкав, бігаючи по дворі, собака. Фелікс боявся дихнути, він ясно усвідомив, що порятунку не буде, коли собака нанюхає його схованку. На гавкіт прибіжать німці й почнуть у ринву стріляти. В отворі ринви з'явилася собача морда. Фелікс заплющив очі: зараз собака його почує, загавкає, аж у вухах залящить, покличе хазяїна. Але собака не гавкав. Він пірнув у ринву і спритно став повзти до Фелікса. Хлопець злякався, аж руки похололи, і поліз далі. Вже він чує хекання собаки, який суне на животі за ним слідом. Вже Фелікс стомився, вже ледве рухається, вже просто лежить, підібгавши босі ноги, затуливши їх од собачих зубів. Але собака підповз щільно до Фелікса й не вкусив його. Натомість він лизав хлопцеві ноги й тоненько скавучав знайомим голосом.

— Цяця,— сказав зраділий Фелікс,— Цяцонечка моя рідна!

І собака ще дужче заскавучав, бо це була справді Цяця, яка впізнала свого першого хазяїна. Увечері

Цяця сиділа в гуртку дітей в їхньому підвалі, відновлювала знайомство з Волею й виножувала дівчинку Талю, яка щасливо сміялася й казала: «Лоскоче!»

Одного разу, це було перед визволенням Києва од німців, Фелікс і Воля пробиралися з Мерингівської вулиці до Хрещатика через пасаж. Цяця так само повзла, як і вони, зовсім забула гавкати й чула німця за квартал, що дуже допомагало хлопцям. Наші партизани-чапавці ходили в далеку експедицію: вони в одному дворі знайшли грядку самосійних квітів і несли своїй Талі величезний осінній букет. Бо Таля завжди сиділа в схованці замкнена, ще й ляду до неї хлопці старанно щоразу, йдучи з дому, закладали цеглою й засипали сміттям. Виводили Талю на повітря тільки вночі та й то ненадовго. Маючи на відповідальності ще й Талю, хлопці діяли обережніше, клеїли плакати не щоночі, ходили до театру, цирку, а то до Дніпра не часто, здебільшого ясними місячними ночами, коли німці сплять, коли руїни дорогих будов не такі жахливі. Не без того було, щоб хлопці де-небудь у глухому дворі не розіклали часом вогнища й не насипали туди патронів, а самі здалека слухали, як ляскали патрони у вогні, як німецькі автомати строчили безперестанку, як часом і граната рвалася там глухо і придушено.

У пасажі Цяця тихо загарчала, попереджаючи про небезпеку. Фелікс з букетом, Воля з татковим ціпком (він завжди ходив з ним, бо це була єдина пам'ять про тата), за ними Цяця заскочили до крамнички, знаючи, що з неї є ще один вихід. До пасажу забіг,— це не був німець,— роздягнений чоловік, у самих калсонах, босий. Здалеку застукотів автомат. Босий чоловік метнувся до пасажу, став шукати порятунку — це був, мабуть, партизан. Він кинувся до одного підвалу й швидко вибіг назад — там не було ходу далі. В цей час з'явився німець з автоматом, побіг за партизаном і стріляв. Партизан ще біг, але Фелікс зрозумів, що він гине, йому залишилось жити хвилину. Тоді Фелікс поцілував Цяцю просто в морду і тихо сказав їй:

— Візьми! — Цяця, як куля, вискочила з засідки й плигнула на німця. Той упав, але не встигла Цяця схопити його за горлянку, як він прострочив її

автоматною чергою і стріляв доти, доки Цяця не замерла нерухомо на тротуарі. Партизан устиг тим часом зникнути, а Фелікс і Воля полізли з підвалу в підвал і далі знайомою їм дорогою та так гірко плакали, так журилися за Цяцею, що заблудили...

Вони зупинилися перепочити в підвалі якогось, певно, кондитерського магазину. Стіни досі приємно й смачно пахли. Вони посідали за мурованим прилавком, крізь розвалений куток стелі доходило вечірнє світло, цементна підлога вся в ямах, за спиною хлопців — дірка десь униз. «Я тепер знаю, де ми», — сказав Фелікс, витираючи сльози. «Бідна Цяця», — зітхнув Воля. «Вона врятувала партизана!» — вигукнув Фелікс і, обнявши Волю, заридав знову.

Та ось, коли вони так сиділи, трапилося щось незвичайне: з дірки на стелі посипалися камінці, а слідом за цим зіскочив босий чоловік. Це був той самий партизан. Він пробіг повз прилавок, за яким сиділи хлопці, наштотхнувся в глибині підвалу на замкнені двері, почав їх вибивати плечем. Він важко дихав, тіло його було в крові, обличчя заросло бородою. Над діркою вгорі став німець і теж зіскочив досередини. На ньому були окуляри, хлопцям здалося, що це Адольф. Коли він пробігав повз Волю, цей перечепив його татовою палицею. Палиця відскочила геть, а фріц з усього розгону мордою в окулярах так і брякнув об цемент. Задзеленчали окуляри, покотився автомат, партизан кинувся на німця. В цю хвилину Фелікс схопив Волю за руку, вони пірнули в дірку, що була за їхніми спинами.

Букет в руці Фелікса дуже пом'явся та оббився, але Таля дуже зраділа. Одне треба було довго пояснювати дівчині — коли повернеться її улюблена «цюця Цяця».

Це була остання пригода партизанів-чапаєвців в окупованому фашистами Києві. А закінчення її відбулося в листопаді 1943 року, коли Фелікс, Воля і маленька Таля зустрічали Червону Армію. Вони стояли край тротуару, — ці маленькі горді душі, які не хитнулися протягом довгої німецької ночі. Вони пережили гітлерівську чуму достойно і тепер стояли обідрані, босі, із засмальцьованими стрічками на картузах і трьома руками трималися за держальце саморобно-

го прапорця. Очі їхні сяяли захватом зустрічі, вони не почували ні холоду, ні голоду. Проходили танки, і в очах танкістів назавжди zostалися ці три маленькі фігурки на безлюдних вулицях визволеного Києва. Проїздила артилерія, і гармаші довго оглядалися на непорушну трійку, і кожному хотілося підхопити їх, притулити міцно-міцно до серця.

Воля був страшенно зосереджений, йому все здавалося, що він побачить покійного тата або когось хоч подібного на тата. Але побачив він тільки татову паличку. Так, так — це був татів ціпок «Ціпок! — закричав Воля. — Ціпок татів!» І схопився за ціпок рукою та потяг до себе. Ціпок тримав молодий дядько у кожущку й чорній шапці. Він нахилився до Волі й запитав, чому він вважає, що це — саме ціпок його тата. «І ми вважаємо», — сказав поважно Фелікс, підходячи з Талею. «Але я його знайшов у підвалі на Хрещатику», — сказав дядько. «То це були ви? — з цікавістю подивився Воля. — А де ж ваша борода?» — «А ти як знаєш, що в мене була борода?» Тоді Фелікс переможно подивився на дядька: «Бо це ж він перечепив цією палицею німця в окулярах, який гнався за вами!»

Історія ця буде без кінця, коли не розповісти ще про зустріч в одному селі над Дніпром. Там жила молода жінка, в якої чоловік був секретарем районного партійного комітету і під час окупації пішов партизанити. Він зник без сліду в лісах України, а дружина з дітьми жила в своїх батьків. Хтось докопався, хто вона за одна, і сказав німцям. В результаті — її діти й батьки були розстріляні, а сама вона випадково врятувалася лише тим, що не була на той час дома.

Вже їхній район цілком було визволено, вже й з Києва німці втекли, а ця молода жінка, посивіла й змучена, чекала вістей про чоловіка: може, хто напише, хоч де могилка його. Одного разу перед вечором, — уже хрустів під ногами свіжий сніжок, брався на ніч морозець, сонце зайшло, хоч небо ще було малинове, — перед хатою в неї зупинилася машина. Жінка виглянула з вікна й кинулася надвір. У ворота

ввійшла одна довга шинель, яка волочилася по снігу. З коміра шинелі виглядали дві голови, закутані однією хусткою. За шинеллю зайшов військовий, несучи на руках щось замотане в плащ-палатку, вийняв листа з сумки й подав хазяйці. У теплій хаті з шинелі вилупилися Фелікс і Воля, з плащ-палатки — мала Таля, а лист був од названого батька цих трьох дітей.

«Дорога дружино моя,— було в листі,— ось тобі діти, які стануть замість наших рідних, замучених німцями. Ці хлопці двічі за один день урятували мое життя, і я пишаюся з того, що вони дозволили мені назвати їх синами...»

КАЗКА

Чистісінько як ото в казці повідається, у Львові чи там у Станіславові були собі дід та баба.

«Діду!» — гукала було дружина. «Чого тобі, бабо?» — озивався на те чоловік. І так повелось з молодих літ, коли ще здавалися їм дотепними подібні звертання, коли перед молодим учителем та його дружиною ще стелилися незмірні простори років, життя було безконечне й старість перебувала далеко за горами. Ну, а потім, як виявилось, що немов учора стояли русяві й рум'яні, а сьогодні стали поморщені й сиві,— звертання те почало не пасувати. «Бабо!» — гукав було за звичкою старий. «Ну, яка я тобі баба? — гнівалась стара.— Прецінь у мене є людське ім'я, пане гімназійний професоре!..»

А випадковий свідок, слухаючи те, лагідно посміхався і, як це не дивно, погоджувався з бабою: «Коли б не волосся, нізащо б не назвав обох старими. Молоді очі, жваві рухи, й душі цілком дитячі — скільки бризків молодості порскає з-під їхніх примружених вій!..»

Незручно оповідати, але ж відомо, що з казки слова не викинеш,— не могли вони навіть таргана придушити чи отруїти прусака борною кислотою. А що вже до мишей, то з цим було ціле нещастя. Кому не відомо, якої шкоди завдають оті маленькі сірі створіння: жеруть усе, псують, лякають, розносять хвороби. На них вигадано хитромудрі пастки й мишоловки, а наші старі ставили коло мишачої нори блюдечко з водою та клали сухарика. Ще й знаходили виправдання щодо таких своїх безглузких вчинків: «Ми теж хитрі,— казав дід,— щоб миші не швендяли де не треба, най мають їжу одразу ж коло хати!..»

До нападу гітлерівців дід викладав у середній школі, яка звалась колись гімназією. Під час тимчасової окупації міста обое жили під німцями й набралися горя по вуха. Прихід Радянської Армії зустріли

в стані повної дистрофії: спухлі й брезклі, ноги — колони, очі геть сховані під набряклими повіками. Молоденький незнайомий лейтенант зустрів старих, коли вони вдвох насилу тягли піввідра води. Години було лейтенантові досить, щоб удмухати струм життя в старечі легені. Він постачив діда й бабу дровами, роздобув для них продуктів, гасу для лампи, теплу ковдру й навіть вітамінні таблетки. І знову казка вступила в свої права: старі оклигали, стали жвавіші, ба й посмішка оселилася на їхніх добрих обличчях.

Одного разу прийшов дід засмучений і сів накукушений у кутку. До нього підійшла баба й жартома почала казати: «Діду мій, діду, з якого ти сліду? Чи з лісу, чи з поля, чи з вільної волі? І що тебе смутить, красе, до мене, баби, посміхнутись не дає?» (Чисто як у казці, слово честі!) Це була їхня звичка: коли одне смутилося, друге обов'язково мусило розважати. І того дня була бабина черга. Дід іще дужче набурмосився, а стара стала його сварити:

— Заплач, Матвійку,— дам копійку! Знову щось тобі здалося? Хтось не так поглянув, чи хмарка не тим краєм неба пропливла? А може, чхнув хто під руку й налякав? Га? Теодоре?

Дід не підвів голови, баба затурбувалася:

— Може, зведення Радінформбюро пропустив?

— Чого ж пропустив? До Берліна підходимо!.. Капітуляція на часі гітлерівського вермахту.

Баба раптом розгнівалася й тупнула на діда ногою:

— Вари з старої воду, вари! Є в мене час тебе випитувати, коли в мене каша підгорає в духовці!..

Залізна пічечка стояла поруч у цій же кімнатці, і зовсім не важко було бабі робити двоє діл одразу: сповідати діда й рятувати кашу. Та так уже ведеться, що чимось треба аргументувати...

— Я був у того, що ото реєструє службовців,— вимовив старий, розуміючи, що дальша його мовчанка призведе до катастрофи: або згорить каша, або йому буде прочуханка.

— Ну й що? — озвалася стара.

— Я, Тодосю, безсилий у розмові з різними ні риба ні м'ясом...

— Чого ж він хоче?

— Каже — «дані ваші не підтверджуються, в теках працівників підпілля ви не значитеся...»

— Та й годі? — спокійно сказала стара. — Коли нас не записано на паперах, то хай сама Стефа буде. Вона життям наклала за радянський світ. Є наша доня на тих паперах?

Дід мовчки кивнув головою.

— Він сказав, що коли повернуться підпілляники з фронтів, партизанських загонів, фашистської каторги,— тоді, може, щось і з'ясується, а до того часу що скажеш? «Тяжко відрізнити героїв від звичайних людей, обивателів, коли гинули мільйони...»

Стара на мить завмерла, почала ловити ротом повітря, мов рибина, витягнена з води, й потім сльози потекли їй з очей, мовчки заплакала, здригаючись всім тілом. Старий злякався, глибоко, крижано поповз йому в серце страх, з нього злетіли вся його витримка й задержуватість, він одразу перетворився на маленького безпомічного дідка. Подав старій води, опустився на негнучкі коліна біля бабiniх ніг, як і тоді, вперше, тому сорок літ. Деякий час вони вдвох одностайно плакали.

— Ну годі,— раптом сказала стара,— сам він обиватель, коли так говорить! Я його ще потрушу, з нього ще гудзики осиплються!..

Бабка, маленька й немічна, так переконливо тупотіла невеличкою ногою, так грізно вимахувала крихітними кулачками, що дід подумав про того нечому, на якого впаде бабин гнів. «Гаряча в мене стара,— пишався дід,— кому хочеш страху нажене!..» І він щиро не пам'ятав на ту хвилину, як удвох із грізною дружиною залишились одного разу без обіду, бо шкода було позбавляти життя коропа, який плавав у них у відрі...

Їхня кімната була за тимчасової окупації гітлерівцями міста підпільною явкою. Нею користувалося двоє важливих радянських людей, обоє мали ключі від кімнати, несподівано приходили, часом приводили з собою одного-двох, раптово зникали, мало й пошепки розмовляли, лишали старому доручення, старій — паспорти й посвідчення, які ховала в швацькій машині, цілували бабі руку, обов'язково щоразу казали: «Нічого, мамо, наше діло справедливе — все одно

фашистів знищимо! І прийдемо до вас, і перевеземо до гарної квартири, і ви в нас будете повік за матір!..»

Ніхто не відав їхніх справжніх імен. Один був «Іван Іванович», другий — «Мисливець». Старі господарі знали одне: ніякі тортури не повинні були примусити їх хоч би словом прохопитися про постояльців. Радянський світ, два роки перед війною прийшовши на західні українські землі, володів серцями й надихав на героїства. Донька старих Стефа після однієї розмови з «Іваном Івановичем» заявила батькові й матері, що й себе офірує на боротьбу. Вона перебралася на мешкання до подруги, щоб зберегти законспіровану квартиру.

— Я переконаний,— сказав дід — і есентуально не здивуюся, коли наш «Іван Іванович» та раптом зайде до нас, поздоровить з перемогою!

— У «Мисливця» теж є ключ од кімнати. Може, й він завітає подивитися на нас, а ми на нього... Подумати тільки, що всі чорні дні позаду, нікому не треба ховатися... І наша Стефа могла б жити...

Дід і сьогодні ще не наважувався розповісти дружині про долю їхнього «Мисливця». Вже через три місяці після знайомства дід побачив його коло огорожі міського цвинтаря застреленого. Коло нього стояв поліцай, і висіло оголошення з вимогою до населення назвати партизанове ім'я. Дід не пам'ятав, як він дійшов тоді додому. Коли до них з'явився «Іван Іванович», старий довго вибирав хвилину, щоб розповісти про нещастя не при бабі. «Я знаю,— одповів «Іван Іванович»,— мали обох нас захопити. В боротьбі всіляко буває...»

— Безумовно,— зауважив дружині дід,— я саме й маю їх обох на увазі: «Мисливця» й «Івана Івановича». Безперечно, знайдуть обоє і раптом виявяться, що «Іван Іванович» насправді й не Іван зовсім, а Петро, і «Мисливець» зроду не бачив дикої качки. А що трохи забарилися, то, певно, з поважних-таки причин. От побачиш, що з поважних!.. Ще ж і Гітлера не добито...

— І наша Стефа могла б жити,— повторила потишеньку баба, повторила тоді, коли дід уже думав, що одвів її думку на бічну стежку.

Дід зітхнув. На жаль, тут не було ніяких сумнівів: донька не повернеться. Вона загинула в гестапо, батьки одержали її останнього листа. Бідна дівчина. Жодного слова про себе. Все про них. Як житимуть, та хто догляне, та щоб не смутилися, не журилися, бо смерть її радісна, вона стверджує радянське життя. І цілує ненині ручки і дедьову сивеньку бороду, і просить пам'ятати-пам'ятати... «Дедьо й неньо,— закінчувала Стефа,— так хочеться жити! Живіть за мене. Привітайте нашу радянську зорю, коли скінчиться оця чорна ніч. Лесь мене зрадив, нащо я йому повірила?..»

— В останній вечір,— розповідала батькам згодом Стефчина подруга,— перед тим, як рушити в небезпечну дорогу на Полісся, з якої й не повернулася, Стефа виплакалась на грудях у подруги й сказала, що робить дурницю, беручи з собою Лесья. А з другого боку, може, це було її жіноче упередження проти хлопця, не можна ж на цьому базуватися... Усе, здається, перевірила, документи в порядку, характеристика. І тільки всередині щось уперто заперечувало, нізащо не хотіло погодитись...

Хто він був за оден — ніхто не знав, крім Стефи. Потім, звичайно, всі зрозуміли, чому Стефа тримала його осторонь,— вона хотіла, щоб зло, яке вона передчувала, впало на неї саму, коли вже судилося таке нещастя. Знали, що він був молодий, ім'я — Лесь, і зникнув разом із Стефою.

— Бідна наша донечка,— мовила стара,— лежиш ти у безвісній могилі, і ми не знаємо, де твоє тіло... Як вона мріяла зустрітися з «Іваном Івановичем»!

У двері хтось постукав. Старі здригнулися й заніміли, боячись запитати одне в одного, чи не причулося їм. Дід через силу підвівся з колін, устав на рівні, напруженим голосом гукнув: «Можна!» Знову тривала пауза, якими так заповнено казки і після яких щось обов'язково трапляється. «Можна!» — повторив дід.

Двері помалу відчинилися, до кімнати зайшла молода людина — висока, чорнява, з колодочкою орденських стрічок над кишенею нового піджака. Це був не «Іван Іванович». Це був хтось чужий. Його погляд миттю оббіг кімнату, звично зважив кожну деталь

обстановки, зупинився на обох старих, заспокоївся, навіть став усміхнений. А дідові й бабі здалося, що їх професійно обшукали досвідчені руки.

— Вечір добрий,— сказав гість,— можна сісти?

Він, не чекаючи дозволу, важко сів у крісло, яке стояло окремо в кутку кімнати. Старі йойкнули — там полобляла сидіти їхня Стефа, ніхто після її смерті до крісла не торкався, вони шанували її пам'ять.

— Дозвольте,— не своїм голосом вимовив дід,— туди не можна сідати!

Гість поторгав крісло, обдивився ніжки:

— Не турбуйтеся, витримає. Воно ще міцне.

У старі нахабство гостя відібрало мову, вона тільки мовчки показувала йому на інший стілець.

— Які дурниці,— сказала молода людина,— ми, підпільники, не на таких стільцях сиділи, і нічого, не провалювались.

Дід і баба мовчали. Дід стояв біля дверей, баба сиділа перед залізною пічечкою, в якій не знати вже що й поробляла каша. Гість уместився в кріслі, витяг цигарку, повагом запалив її, посидів хвилину мовчки, виповнюючи кімнату димом. Дід закашлявся, баба стала одмахуватись од диму, як од мух.

— Пардон,— сказав молодий,— можна відчинити квартиру...

Але сам не зробив і руху, щоб це виконати. Дід відчинив квартиру. Старим здалося, що їхня кімната якимись невідомими шляхами перенеслася до фашистської окупації, а вони мають суворо відповідати за злочинну організацію підпільної явки. Дід відчув холодок уздовж спини,— такий знайомий за гітлерівських часів. Він став мимоволі згадувати, чи все в кімнаті прибрано і поховано після останніх одвідин «Івана Івановича».

— Так, так,— пахкав димом гість,— ніколи б не подумав, що у вас могла бути явочна квартира. На всіх сказав би, тільки не на вас. Пам'ятаю, німці геть казилися, розшукуючи якогось «Івана Івановича», а він осьдечки ховався,— у вас, правда?

Старі мовчали.

— Вік живи, вік учись. Роки окупації таких людей залучили до підпільного опору, що тільки ну. Явочна квартира! Та ви ж могли за німців капіталі-

стами стати, мої старенькі! Варто було вам тільки натякнути комусь. А ви підставляли свідомо голови під ніж.

— Пробачте,— сказав дід,— ми досі не знаємо, чого вам треба.

— Мені? — здивувався гість.— Ніц, мої панове! Я сьогодні бачив вас на реєстрації. Мусимо познайомитися хоч сьогодні, коли в підпіллі не стикалися...

— Як вас на ім'я? — втрутилася до розмови стара, сама не знаючи, нащо це їй. Може, їй хотілося відвернути увагу гостя від діда на себе?

— Василь,— не дивуючись, відповів гість,— але в підпіллі я був Лесь...

Старі здригнулися від несподіванки, баба схопилася за серце, дід уп'явся з усієї сили в спинку стільця, щоб не загубити рівноваги. Як жорстоко порядкує доля, посадовивши на доччине крісло людину й назвавши її Лесем! Ну, звичайно, це не той Лесь, це тільки безглуздий збіг обставин. Треба одразу розвіяти, спитати, з'ясувати. Батько й мати раптом відчули в кімнаті присутність доньки, вона вимагала від них спокою й витримки.

— Прошу вас уклінно,— сказав м'яко дід,— розкажіть нам що-небудь...

— Гаразд,— озвався гість, запалюючи другу цигарку й дмухаючи на старих димом,— я був у бойовій групі, яка нищила гітлерівських посіпак. Отож. Може, чули, лежав один забитий під міським цвинтарем?

— Євентуально, чув про цей випадок,— прошепотів дід, стримуючи в собі розпач і ридання. Так от кого він мав у себе в хаті! Бідний «Мисливець»...

— Були ще справи,— продовжував молодий,— коли я знешкодив одну негідницю, яка, втершись до підпілля, видавала наших...

— Ви її вбили також?

— Її ліквідувало гестапо. Так би мовити, свої свою не пізнали. А нам цього й треба. Ім'я у неї, пам'ятаю, було якесь зовсім не арійське — Броня...

— Броня?! — пошепки вимовив дід.

— Атож, Броня. Вам знайоме це ім'я?

— Ні,— твердо відповіла мати загиблої Стефи, відомої в підпіллі як «Броня».

— От і добре,— зазначив Лесь,— воно було, безумовно, не справжнє. Справжнє вона відмовилась назвати.

Старі довго мовчали, прибиті й понімілі, гість терпляче чекав.

— Дозвольте вас затримати? — почав старий, відчувши, що мовчанка затяглася.

— Тільки коротенько,— посміхнувся гість,— оце допалю цигарку та й піду, хочу не спізнитися до кіно. Завітаю ще раз, я не знав, що ви такі безпомічні...

Дід пройшовся по кімнаті — він завжди так робив, коли хвилювався й хотів відновити нормальний кровообіг. Портрет Стефи висів на стіні за спиною Леся, брови її були насуплені, вона чекала батькового двобою з ворогом. Старий осідлав носа старенькими окулярами, щоб краще бачити вираз обличчя,— ні, не вбивці, а доньки,— й голосом рішучого наказу кинув:

— Огляньтесь й подивіться на портрет на стіні!

Лесь оглянувся й встиг стримати вигук подиву. Повів очима на старих. Обличчя його стало жорстоке й нахабне.

— Не знаю,— процідив він,— мабуть, ваша родичка?

— Тільки не здумайте брехати,— закричала мати,— хіба це не ота сама «Броня», яку ви вбили?!

Дід, відгороджений від Леся столом і пічечкою, ступив крок назад до дверей, закрив руку за спину, хутко повернувшись у замку ключ, витяг його і жбурнув у відчинену квартиру. Важкий ключ уже вилітав на вулицю без шкоди, та вітер похпнув квартиру йому назустріч. На пішохід брязнули скалки розбитої шибки. Дід, опанований раптовою думкою, схопив з етажерки поруч важкий словник, кинув теж у вікно, слухав, як слідом за вереском битого скла на вулиці знявся гомін. Лесь кинувся до дверей, вдарився всім тілом, але двері були дубові й міцні. Донька на портреті посміхнулася, це встиг помітити старий за мить до того, як Лесева рука відштовхнула його в кут і він упав на підлогу.

— Ключ,— зашипів Лесь,— швидше ключ, повинен бути ще один ключ!

Стара сиділа на ослінчику біля пічки й не ворушилася, затуливши рот обома руками. Дід через силу звівся на ноги, мовчки стояв, дивлячись негідникові просто в обличчя.

— Ні, молодий чоловіче,— сказав він,— ні! Ви звідси не вийдете!..

Його знову було пожбурено на підлогу, й Лесь топтався зверху. Потім нахилився до діда й дав роботу кулакам, вимагаючи ключа. Стара мовчки схопила тоді кочергу, яка лежала поруч, і, не заплющуючи очей, махнула нею щосили, ударила Леся по голові. Вперше в житті у неї знялася рука на живу істоту. Лесь тицьнувся обличчям просто в діда й затих. Стара стягла зі столу рушника й міцно скрутила ним катові руки. Потім зіпхнула його з безьямного діда й дідовим поясом скрутила ще й ноги. Лесь прийшов до пам'яті, став борсатися, щоб звільнитися. Не звертаючи на нього уваги, стара підвела діда з підлоги, посадила на ліжко, дала напитися, витерла закривавлене обличчя. Донька на портреті виразно посміхалася, коли старий на неї поглянув з-під запухлих повік.

— Розв'яжіть мене,— голосно наказав Лесь,— це вам так не минеться!

Дід устав з ліжка і, спираючись на стіл і стільці, добрів до зв'язаного, зупинився над ним.

— Так от ви які, панове вбивці,— помалу вимовив старий. Бабі здалося, що він марить. Про всяк випадок вона підійшла до нього й міцно обняла за талію. Так вони стояли над поверженим зрадником і вбивцею,— двоє посиротілих батьків у великому сумі й гніві.

— І отак ви хочете пролізти до лав чесних людей.— Заговорив дід голосно й твердо,— хочете обдурити нас, приховати чорне минуле, стати з нами поруч?! Навіщо це вам? Невже ми повіримо, що ви бажаєте виправитись! Ні, вбивця нашої доньки, ви хочете сховатися серед нас! Щоб слухної для вас хвилини встромити ніж нам у спину... Не вийде!.. Панове націоналісти, гиньте разом з Гітлером!

Серед глибокої тиші кімнати почувся з коридора шерхіт ключа, якого обережно вставлялося до замкового отвору в дверях. Ключ повернувся, двері прочи-

нилися, на порозі став, — так, це був сам «Іван Іванович» із великим пакунком у руці.

— Вирішив востаннє скористатися з ключа. Здрастуйте, вільні громадяни. Довгенько мене не було в місті, через те із запізненням. Підходжу, а тут саме вікна б'ють. Думаю, треба поспішати — хтось громить мою явку!.. От, мамо, хіба не казав я вам, що наше діло справедливе, прогнали окупанта, приніс гостинців на radoщах! Знаю, знаю, не кажіть нічого, все знаю про Стефу... Бачу, ви без мене не марнували часу. Зараз по нього прийдуть і заберуть.

«Іван Іванович» міцно обняв діда, а в старій поцілував, як завжди, руку. І все було, як у казці...

1949

Старий робітник тихо ступав босими ногами по сніговій дорозі до шибениці. Розмірено дихали натружені легені, дивилися просто перед себе стомлені орлині очі, на жилавій шиї — горда срібна голова. Шибениця стояла перед заводом — робітник востаннє повторював недалеку путь, якою ходив п'ятдесят п'ять років: вдень і вночі, по всякій погоді, за будь-якого настрою, в усі дні життя — на роботу. Не жарт — остання путь. І тихо навкруги, наче війна безвісти забігла, наче на сотню історичних літ придушили фашисти Радянську Україну. Останню путь іде срібна голова, останньої доходить межі — в самотності, в мовчанні, в спокої мужності, не зраджена болем покаліченого катми тіла.

Може, старий був партизаном? Так, так, — він і подібний на воїна, на лицаря, — бачите, як поглядає, як не схиляє долу голови, очима пропікає сніги й каміння, — партизан, партизан! Дарма, старий у партизанах не був...

Завод стоїть на березі Дніпра, і перед ним пам'ятник ніжному невідомому юнакові, темно-бронзовому красуневі, що рве на собі ланцюги і сміється до Дніпра; завод з прапором першості у важкій промисловості соціалізму, завод, який сам додав металу більше од кількох європейських держав, завод, коло якого прожив життя старий робітник, віддав себе, дітей, онуків, — цей завод лежить у руїнах.

Старий ступав босими ногами по снігу, не падала на груди срібна голова, душа його не ніжна й не приспана, мужня воля клекоче в ясному мозкові, — деінде я, може, і пенсіонер, а все ж — я йду, чи чуєш ти, — я все одно йду!

А душа його, проте, ніжна. Делікатний, лагідний, скромний, добрий — він суворішав тільки біля домни. Тонни розтопленого чавуну корилися одному порухові білих брів обер-майстра. Пенсіонер? Та перед цим пенсіонером життя котилося, завод красувався, Дніпро

співав під берегом, щастя віяло над степами, — хто сказав, що старість — не радість?!

Кримські палаци зустрічали його щороку. Імператорський колишній кабінет в одному з санаторіїв приймав срібноголового обер-майстра доменного цеху, пенсіонера соціалістичної держави. Заходив професор, вислухував і розпитував, а в вікнах синіло весняне море, квітнув мигдаль, пахнув лавр, кипарис, нагріта кримська земля, весна над ще безлистими деревами. Старого професор просив спочити після дороги, і тиша повивала весь санаторій, тільки шеф-кухар з кухні викликав по телефону один санаторій за другим і схвильованим голосом допитувався якихось спецій до обіду. А той, для кого це робилося, вже тихенько виліз через вікно до парку і майнув у чорненській своїй сатиновій сорочці просто в ліс. Весна кримського надбережжя огорнула його старе тіло, мов соки землі входять йому в душу. Яке тепле повітря навкруги, пташки на голих кущиках, як брззки радості, і от крізь жовтий пересохлий торішній листок пробивається зелений пальчик весняної квітки, — та це ж наш пролісок, боже ти мій, як рано прокидається тут земля!

Старий ішов до шибениці, не чуючи босих ніг. За що йому така кара, він не знав і знати не хотів. Чи його фашисти вели вішати як заложника, чи визнали партизаном — хіба не однаково? Справа йшла не про саме його життя — фашисти нищили народи й нації, і бузувіри, їхні професори, придумують потім для тупих фашистських голів оті, про людське око, теорії. Старий робітник не бажав розмовляти з такими людьми, і він не вимовив до них ні слова. Може, в нього розпитувано про дітей і онуків, може, пропонувано видати партизанів, може, умовляно розпочати працю на старому заводі, — він не слухав. Шибениця малювалася перед ним, і голе дерево коло воріт заводу, і під кригою недалекий Дніпро.

Цією дорогою ходилося й разом з молодією дружиною, а немовля пручається на руках, і так попереду радісно на світі, коли все йде саме до рук, і немає краю молодій силі, і немає дна несмілим поцілункам. А тоді й син разом з батьком ходить дорогою до заводу, пірнає під домну, — о, рід наш домну не знесла-

вить, очі в нас не прості, а душі пречуткі, і душа чисто доменна: знає, який в металі глиб, а який стриб, де скисне, а де зависне. Онуки теж доменної не занехаяли, хоч і в галстуках та в білих штанах коло печі, — сказав би хтось раніше, — чи повірили б?

Старий робітник ішов до шибениці в ясному блиску зимового дня. Вже видко, як розхитував вітер зашморга перед брамою зруйнованого заводу, — іду, брати мої робітники, чи чуєте ви, я все одно йду. Я йду, брати-співгромадяни, ви бачите мене, моя шибениця різьбитися на вічному небі, через неї й хмари не перелітають, очі примерзають до її чорної шиї, дивіться, запам'ятайте, брати.

Обер-майстер, пенсіонер, мирна людина, ішов до шибениці, ступаючи розбитими босими ногами по снігу, залишаючи на дорозі мерзлі кульки старечої благородної крові. Радянська Вітчизна мільйонами очей незримо проводить старого, і кроки його ніколи не зітруться з ганебних сторінок фашистської душогубної історії.

Швидко пливе дорога, морозна, тверда, ноги, як кам'яні, стукотять об кригу, щось погавкують зелені мундири, та старий їх не слухає. І рівніший крок по смертній дорозі, вище голова, стискаються в кулаки пальці, — я йду, не схитнуся! Все одно наша правда вгорі!

Старий майстер підійшов до шибениці. Зашморг звисав з покаліченої старої верби перед воротами заводу.

Ще кузня була на місці заводу, а вже верба росла, до неї в'язали ковалі коней, в її холодку запивали могоричі, об вербову кору били тарану і пробували на корі розпечені кінські тавра.

Старіла верба, а завод розганявся од неї по великому майдані, зростали домни, побігли заводські паровозики, тисячі і тисячі людей ходили повз вербу, а згодом і машини посунули.

Двигтіла наддніпрянська земля, шелестіла довгастими листочками верба, квітла веснами і золотіла цоосені, завмирала на зиму, одбувала життя в другій сотні вербових літ.

І ось вербу не впізнати. Білі шлейфи святкові висять на ній, кожна галузка прибрана в іній, і діаман-

товий пил іскриться, грає, урочисті порухи вербових віт благословляють старого майстра. Очі древньої верби заплющені, здається, що сльози тільки тому не ллються, що мороз приморожує їх до кори...

Кого це підвели під зашморг? Кого підняли й поставили на залізну бочку з-під бензину? Перед ким гітлерівець так довго тримав у руці вирок? Стривайте, це ж я сам! Це ж я сам! Це мені насунули через голову петлю, тільки б не вимовити й слова, не розтулити стиснутих кулаків! «Будеш zostаватися висіти рівно один місяць»,— звідкілясь долинуло, і одразу завертівся світ, хутчіш і хутчіш, як суховій у степу, сліпучий блиск, сліпучий біль...

А вночі партизани викрали тіло й поховали на горі над Дніпром. Із стиснутих пальців дістали зім'ятий папір. Це був заповіт. Старий робітник проніс його через смерть до своїх. Командир загону сам переписав і переправив через фронт. Деякі місця він не переписував, бо вони стосувалися лише його самого: старий давав йому, своєму онукові, кілька практичних порад в партизанському ділі.

«Перебуваючи в доброму розумі і ясній пам'яті,— прочитали за фронтом,— і не сподіваючись на людську смерть під варварською окупаційною владою, і почувуючи відповідальність за свої слова перед сучасниками і потомками, і побачивши на власні очі темну ніч фашистського «нового порядку», і зваживши холодним розмислом усе, що визнав за істотне,— пишу цей заповіт.

Залишаю вам порожню землю, витоптану фашистським чоботом, zostавляю руїни красивих українських міст, які спалила тевтонська дика орда, покидаю невідомщену кров, несплачені борги, дорогі діти мої.

Залишаю вам фашистські могили в кожному селищі на найкращих місцях, у садочках, коло хат, на площах, по скверах. Думають бандити, коли цей раз їм не вдалося, то онуки їхні підуть далі від тих місць, де лежать трупи скажених дідів. Заповідаю вам і наказую серцем і досвідом: викиньте прокляті кістки з землі. Спаліть і розвійте падло, нехай угноє землю. Багато зайд було у нас за тисячу літ історії, а де вони? Де їхні могили? Де їхні погані черепи, в яких погасли завидючі очі, зогнив брехливий язик, розси-

«Лені»

палась на порох зажерлива пелька? Немає, діти,— дивіться, щоб і цих не було!

Бачу й знаю: не пройде багато років, як ви знову підіймете й звеличите нашу матір — Радянську Україну. Дбайте про все нове — промисловість не любить латаного устаткування, на старих машинах не розбагатієте. Зводьте міста — ясні і просторі, здорові й привітні. Дорогі будови дешевше коштуватимуть. Насадіть ліси, викохайте сади — вишневі, яблуневі, грушеві, сливові. А шляхи всі обсаджуйте липами і чорнокленом. Рибу заводьте найкращу, прочистіть річки, поставте знову гідроелектростанції, перегородіть Дніпро коло Хортиці й коло Кременчука.

Плануйте красиві села, повибирайте з землі воєнний метал, зарівняйте траншеї, землянки, ходи сполучень, воронки від бомб. Позвозьте назад усі музеї й картини, а які німецькі чи італійські фашисти покрали й пограбували — повитрушуйте з їхніх душ. А наших людей, кого вони погнали до себе на каторгу, всіх познаходьте, привезіть додому. Тільки добре шукайте, щоб ні одна сльоза не залишилася невідомцею. Партизанам оддайте всенародну славу і генералів шануйте. Не забудьте дітей, що залишились їх багато сиротами по війні. Перед нашим заводом у скверику над Дніпром посадіть дубок з мого садка: нехай і моя пам'ять житиме серед вас...

Прощайте, діти. Я бачу нашу перемогу. Живіть щасливо в нашій Радянській владі, в дружбі народів на віки вічні».

1942

Фатьма все їхала.

Байран минув, дні губилися у спеці. Живіт знову наче проростав чимось, а срібні метелики все дзвеніли блискучими крильцями.

Їжі не було.

Фатьма лежала в куточку і бажала вмерти. Мову вона загубила, бо не було того, хто б розумів.

Лиш заплющить очі, а вже бачить велику-велику хлібину і губами шепоче вперто:

— Утмек (хліба), ізряк (трошки) утмек!

Але не тільки утмек панував. Було слово, яке переливалось у Фатьми з кров'ю. Слово, яке вона шепотіла ніччю і вдень. Слово, якому вона молилась.

Було слово — «Лені».

Фатьма з Дединою смертю онімела. Всі її запитання не знаходили відповіді, і завжди замість того яка-небудь рука лягала на її голову, мовчки гладила, щоб наприкінці сказати: «Бідна дитина!» Але що це означало, — Фатьма не знала.

Надія вся була на Лені, що балакає її мовою, «він все знає», бо як би інакше його розуміли обідрані татарські тамар (товариші)?

А що це так — Фатьма певна.

На станції ходила до залізного коня.

Хотіла побачить, як ним правує тамар самого Лені.

Коли вона рушила до дверей, жінка-доглядачка запитала: — Куди це ти, дівчино?

Фатьма озирнулась. Слів вона не розуміла, але подумала: «Вона не дозволяє виходити».

— Тіточко добра, я хочу побачить тамар самого Лені. І залізного ат (коня). Я не підійду близько, він мене не вдарить.

Жінка нічого не сказала, вийшла з Фатьмою, чекала коло вагона, куди та піде.

Фатьма брела до краю потяга.

Кінь був великий, чорний, угору з димаря йшов дим, ніг не було — колеса.

Якийсь, як сажа, чоловік виглядає з віконця.

— Вам неважко правувати таким великим ат? — запитала ввічливо Фатьма.

Чоловік подивився на неї і сказав:

— Не розумію.

Фатьма побачила, що попала не до того, бо тамар самого Лені повинен був зрозуміти, і продовжувала:

— Я хочу бачить тамар улькум-бая (великого начальника) Лені. Того, що правує цим ат і везе діти.

Чоловік з чорним обличчям придивився до Фатьми:

— Ах ти ж, мумія засушена! Вона й про Леніна знає! Товаришу, — звернувся він до середини «коня», — ось тут дівчинка Леніна питає!

З вікна виглянув другий засмаглий чоловік. Він цікаво глянув на Фатьму і сказав:

— Звідкіль ти взялося, циганча?

— Я не знаю, що ви кажете. Балакайте, як я, — протягнула Фатьма.

— Убий мене грім, як я хоч слово зрозумів, — відповів машиніст, — ти, певно, не наша?

Фатьмі було соромно, що він не розуміє. «Лені ще не вспів навчить, мабуть. Бо зразу всього не поробиш: і багатих подолай, і про бідних думай, і дітей годуй, і свого тамар татарської мови вчи!»

— Ви самі і є тамар улькум-бая Лені?

— О, це по-нашому! Леніна кожний знає!

Машиніст зліз з «коня» до Фатьми.

Чогось вона йому здалася рідною і навіть нагадала дочку. Він сів на драбинці і притягнув до себе. Фатьма не лякалась: тамар Лені — свій чоловік.

— Так ти хочеш побачить товариша Леніна?

— Лені, Лені, — тільки повторювала Фатьма.

— Можна, можна. Петре, винеси мені календар. Треба показати. Час маємо: пари ще не досить.

Петро подав якусь книжку.

Машиніст почав показувати:

— Оце ось товариш Маркс, а ось і той, кого ти хочеш, — сам Ілліч, Ленін...

Фатьма вхопилась за книжку.

— Улькум-бай Лені?

— Ленін, Ленін. А що там ти ще додаєш — ні бельмеса не розберу.

Фатьма придивлялась до малюнка.

Так. Так. Вона таким собі і уявляла. Він стоїть на якомусь яблуці і простягнув руку: кличе когось. Мабуть, своїх тамар — бідних.

А одіж на вітрі в'ється. Сильний вітер, видно... Це його змалювали, як він на чарівному яблуці літає по світові...

...А обличчя суворе й добре. Одне око прищурило, наче каже: «Іди й ти, мала Фатьмо, до мене!» Це дійсно «той Лені»...

Фатьма вхопила книжку і притиснула до грудей. Машиніст чомусь витер очі і розмазав піт на чолі.

— Петре, кинь мені кусок хліба!

Помічник подав щось чорне, як земля.

Машиніст сунув у руку Фатьмі.

— На, їж, донько!

Фатьма не повірила: «Невже утмек?» Але ніхто не дурило.

«Він, мабуть, і справді од Лені», — пройшло в думці.

Вхопила хліб, гризла.

Чоловік у чорній шкірі крикнув рушати.

Машиніст поцілував Фатьму, вирвав сторінку з Леніним, дав їй і побіг драбинкою всередину «коня».

Фатьму підхопила жінка з вагона...

2

Фатьма прохала Лені.

Зразу трошки страшно було: така персона. Але потім вона насмілилась, поставила малюнок перед себе, біла поклони і розповідала «самому»:

— Я, улькун Лені, дуже голодна. Пошли мені шкурунку утмека. Я тобі буду гуси пасти хоч ціле літо. Воду з берега носитиму. Туфлі тобі до мечеті ходить вишню. Батька в мене нема, мама вмерла, ти один у мене, улькун тамар Лені...

Фатьма схлиснула і розказувала далі в подробицях. Як-от вона бідувала, як аллах не чув, як її нагодували, як везли залізним ат, як дали утмек («твій тамар це зробив, о Лені!») і багато іншого.

Жінка, що була в вагоні, бачила ці молитви і додивилась: замість аллаха — Ленін.

Очі її засвербіли від цього.

Станції протікали мимо — холерні царини, рейки губились позаду.

Села з боків, що з кожною шпалою ставали ситішими, зустрічали іноді потяг.

Цюкав «комезан» ціпком по рейці і балакав («ділогат»):

— Ми, значить, усім обчеством. Усією пролетарською колективою, значить. Щоб допомогти діткам. Ми усі. І постановили, щоб, значить, із кожного двору по хунту печеного хліба, а з куркулей заядких, значить, — по цілому хлібові. Їжте на здоров'я.

Усім приходилось по скибці.

«Ділогати» довго стояли та дивились, коли мотався вже хвіст ешелону.

Бачила Фатьма на станціях жінок у білих халатах і з червоними обличчями.

Вони годували утмеком, навіть білим.

Чутка пробігла по потягу — скоро кінець дорозі, зараз місто.

Ешелон став.

Скільки не виглядали з дверей — все бачили шпали, рейки, стовпи з дощечкою впоперек. Навкруги степ.

Дощка мала нахилитись, і тоді потягові дозволялось їхати.

Все виглядали, дивились. Все нетерпляче ходили вагонами, злазили на землю, йшли до паротяга, зазирали в очі машиністові:

— Чи скоро?.. Чого стоїмо?.. Ну, рушайте!..

Дерев'яна червона дощечка глузувала — не хилилась.

Всі — на неї, всі — до неї, всі — про неї!..

Був тихий вечір. Степ молочаєм пах. Неіснуючими дзвонами кружив вітер — паркий, як молоко.

Не переставали коники в траві, і низько летіла павутина...

Семафор дозволив, нарешті.

Приїхали на останню станцію.

Тремтіли осінні вітри. Може — як скрипка, а може — як хворі діти.

Висіли в повітрі сухотні дерева. І вечір хитав їх назустріч.

3

Фатьма вийшла в юрбі дітей зі станції. Там чекало кілька возів. Дітей посадили окремо. Поїхали.

Дивно було, що аул такий дуже улькум (великий). Хати великі, суворі, а під возом не земля — там бринить камінь.

Голод у Фатьми заснув. Вона була слаба, і їй все одно: чи жити, чи піти до «мама́», чи загинуть, як малий брат. Зовсім все одно.

Хотілось тільки побачить Лені. О, вона б йому все розказала! А найбільш про аллаха і про тамар, що віз конем із заліза.

Фатьма не пробувала висловитись: Лені не було ще, а без нього хто?

Привезли за місто у великий сірий дім. Позносили дітей всередину, мили гарячою водою, одягали в чисто сорочки.

Заснули всі після гарячого сут (молока) з утмеком.

Фатьма спала, як після дороги. Її Лені («на чарівному яблуці») був коло неї.

Аж ось коли приснились сни.

...Іде Фатьма залізним конем. Кінь біжить не колесами — ногами. Поруч іде величезний Лені і щось каже. («А голос у нього, як грім!») І зовсім не страшно Фатьмі — як з «мама́». Лені бере її на руки, і вона летить з ним по світові. («А воно чарівне, те яблуко!») Страшно! Серце так тьохкає!..

...Бачить Фатьма згори багато тамар—бідних. І всі вони йдуть до Лені, бо його видко по цілому світові,

і дорога до нього проста... Лені дає Фатьмі такий утмек, що вона лізе на нього, як на гору. Потім оступилась і починає летіти вниз. Ух!.. Обривається серце!..

4

Ранком побудили рано. Дали жирної юшки. Вивели на подвір'я, бо хату прибирали, наче для свята.

«Сам Лені приїде»,— подумалось Фатьмі.

Коли сонце було на обіді — приїхав чоловік.

Він мав великі сірі очі глибоко захованими і пильно ними оглядав.

Жінки, що хазяйнували в хаті, тепер показували йому все і розповідали.

Фатьма часто чула: «Товариш завідуючий».

«Це не Лені — він зовсім малий»,— Фатьмина думка.

«Не Лені» обдивився і підійшов до дітей.

— Здрастуйте, малі товариші!— сказав.

— Як тобі тут живеться, марушка (дівчинка)?

Діти відповіли гуртом — чуже Фатьмі.

Одна з виховательок сказала щось гостеві і вказала на Фатьму.

Чоловік підійшов і — по-татарському:

(Фатьмі вподобався його голос).

Фатьму наче хто обухом вдарив.— «Чи це їй не сниться?..»

— Ти мене розумієш, мала?..

Фатьма мовчала і дивилась пильно, широко.

— На тобі ізрек сіхір (цукру)! Ал (візьми)! Вона, здається, не татарка,— сказав він по-російському.

Дітей повели в дім, гість пішов по подвір'ю.

Але не встиг він одійти кілька кроків, як Фатьма вибігла з юрби і кинулась до нього...

Обхопила йому ноги і плакала — плакала нестримно і лащилась, як теля до матері.

Чоловік стояв тихо і гладив шорстку голову малої.

Мала знайшла-таки свого Лені.

НА ЗЕЛЕНІЙ БУКОВИНІ

Не говоріть мені ніц, а ніц! Я маю претензію на Червону Армію, а вже що маю, то маю. Того з мене пріч не візьмуть, з тим посповідуюсь і на лаву ляжу. У нас на зеленій Буковині носять хлопську честь, як крисаню, набакир.

Довго не заходило до нас радянське військо. Вже чуємо — навколо, і там, і онде, і в тих сусідів, і в цих, — скрізь стояли. А до нас — ні.

Румуни повтікали, пан подався за ними, а ми zostалися, наче народжені на світ: куди глянути, як стати? Робимо коло панської землі, мов і за пана. Сподіваємось хліба заробити на зиму, а страшно подумати за такий панський кавалок землі, кожне до нього простягає руки, а ночей не спить, думає і снить.

Коли ото надвечір у п'ятницю — прийшли.

— Хіба це військо? — каже сусіда Гринь. — Я вже різного війська набачився, а такого не чув!

— А чого воно вам не до серця, сусіде? — одказую. — Може, боїтеся за вашу земельку?

— Моя земелька труджена, — бурмотить сусіда, — я не пан...

— А чим же військо не військо?

— Дуже непросте з вигляду, — каже сусіда, — наче студенти академічні. При них і залаються незручно.

Так говоримо і йдемо до майдану, де зупинилися радянці. Бачте, ідемо просити когось до себе на ночівлю.

— Нащо вам, сусіде, такі ночувальники? — питаю. — Заморока на газдівство. Почекайте, може, румунів, з тими хоч рому вип'єте досхочу.

— А ти, злидно, гостити маєш чим?! То до тебе підуть на голодування?! Стидайся запрошувати!

А старший радянський офіцер стоїть і слухає. І ледве помітно посміхається.

— То ви хочете мати гостей на ніч? — питає він мене.

«Династичне питання»

— Ой, хочу! — благаю. — Казала жінка — без гостей і додому не приходити. Вже ми на вас так ждали... Хоч переночуйте в нашій хаті!

— Гаразд, — командує старший, — на ваше щастя, ще не всіх розібрали, — шестеро зосталося, згода?

— Спасибі, товаришу офіцере, це на мою бідну хату як сонце гляне, як світ усміхнеться.

— Товаришу мій, — каже тоді Гринь, — може б, до мене хоч самі пішли на гостину? Знайдеться, чим гостити й прийняти. У мене й покій окремих для офіцера...

— А я піду з бійцями, — одказує командир, — можете не турбуватися.

Гей, привів я їх сімох-шістьох солдатів і радянського офіцера до мого подвір'я. Дружина і двійко дітей коло воріт зустрічають нас. Запрошують до хати.

— Бідно живете, газдо, — мовить командир, оглядаючи подвір'я, — та нічого, ми теж колись бідно жили, доки царя не прогнали.

— А звідки в мене те багатство візьметься, коли я день і ніч на панській землі роблю? Звідки я хату докрию, коли й снопа околоту не маю? У хлівці лиш вітер свистить, а телицю ще позатого року власними руками одвів на податки. Навіть огорожа круг двору — яка була, та й та од вітру попадала.

Веду хутчій людей до хати.

— Не осудіть, гості, мою господу, бо не вона вас краситиме, а ви її зогрієте, дорогі мої гості...

— В порядку, — каже командир та статечно так скидає кашкета, уклоняється газдині своїй, — здорові будьте в хаті, хазяйко!

Сіли вони вечеряти. А в мене одна хлібина в хаті, та й тієї вони не беруть. Натомість — своїм припасом з нами діляться. Жінка окропу нагріла, стали пити чай. І потроху не тільки гості повечеряли, а й ми коло них. Спочатку діти, за дітьми дружина, та й я недурно рота роззявляв. Цілували радянський хліб, їли, не пускаючи й крихти долу.

Поклалися солдати на сон. Попереду зброю свою виладнали, обтерли, змастили. Ми мовчимо, тільки дивимось. Про що питатимеш, коли ще на людей таких не надивишся?

Сплять солдати. Місяць зійшов. А я вдивляюся в обличчя. Тоді вийду з буком на подвір'я, стережу їхній сон. І хочеться мені, щоб і вишня листком не ворухнула, і не кумкали жаби в леваді. Най золотий сон обіймає гостей.

Дружина моя не спить теж.

— Чим, муже, людей потішимо, що такі ми нужденні?

І плаче дружина при місяці.

— Агов,— кажу,— заки нам удосвіта на ниву йти — виперімо солдатам онучки,— онучка в поході велика річ!..

Випрали ми сім пар онучок, сушили на кабиці, моя жінка викачала їх рублем та качалкою, щоб м'які були, як пух. А я чобітки всім витер, а тоді змастив, декому підшив, причепурих. Глянсу навів, наче лаковані. Поставили чобітки в ряд, коло них — онучки. Оце й усе, чим могли прислужитися від щирого серця.

Пішли до схід сонця на поле, не спали й крихти. А нива наша далека, на панських ярах, трудна та неродюча. Переходили панське поле, пухке, оброблене мужицькими руками. Сходило сонце попереду нас, і було нам так гарно, що ми боялися одне одному в вічі глянути,— бігме, не витримали б...

Не знаємо, як і дня доробили.

Надвечір рушили додому. Не чекали, доки й сонце зайде — сподівалися наших гостей застати. Підходимо до села. Зустрічає нас знайомий газда.

— Мой, людоньки, що на вас чекає! Мерщій біжіть до двору!

Побігли ми. Нещастя! Двійко дітей залишили. Старшенькій — вісім, а меншеньке тільки повзає. Може, хата згоріла? Але ж вогню не було. Ми з поля побачили б. Біжимо, мало дух з грудей не вийде. Трапляються ще люди.

— А біжіть, біжіть хутчій, бо не встигнете.

— Може, гості наші від'їздять, людоньки?..

Добігли до двору. Люди коло воріт стоять. Наші діти сидять на призьбі, старшенька напуває малу могоком. Жінка моя стала серед двору та й закам'яніла,— ні рухнутися, ні слово змовити. Та й сам я не знаю, куди трапив.

Тоді старшенька моя й гукає:

— Тату й мамо! Це все наші гості зробили! І вкрили хату! І хлівець полагодили! І огорожу поставили! І корову з панського двору до нас привели! А корова добра-предобра, вона руку лиже.

Газдиня моя як заголосить:

— Ой людоньки, голубоньки! Чого ж ви дорогих моїх гостей та невіддячених із хати пустили?!

І тепер не говоріть мені ніц. Маю претензію. Де їх мені шукати по широкій Радянщині? Як зростити дітей моїх такими, як вони?!

1940

Головній особі минуло тільки два роки, і цей вік дозволив дідові його вільніше себе почувати в тій авантурі, про яку потім було стільки розмов. Але хіба може «вільний орел доменних висот» (ці слова з багатотиражки дуже імпонували старому) слухати якихось там жінок, хоч би вони й називалися його дружиною й невісткою? Звідки їм знати, що дитина повинна бачити, а чого ні, куди дивитися, од чого тікати та яким повітрям дихати? На його щастя, батько головної особи був у командировці, і дискусія не поширилася до розмірів катастрофи. Бо син одразу переведив розмову в площину глузів із сучасного стану доменної професії, критикував допотопні методи одержання металу в епоху звільнення атомної енергії і доводив старого до розпачу.

Дід головної особи — доменний майстер Григорій Сидорович — почав з того, що, називаючи вчинки власними іменами, просто викрав згадану особу, себто рідного внука Григорія Григоровича молодшого. Так він звався на відміну від батька свого Григорія Григоровича старшого, відсутність якого уможливила авантуру. Крадіжка відбулася за дуже складних та небезпечних обставин, бо головну особу доглядали особливо ретельно: це був перший у родині онук-мужчина.

Злочин не було викрито доти, доки невістка не прибігла на умовлене місце коло кіно і не знайшла там ні свекра, ні сина. Вони домовлялися, що Григорій Сидорович хутко пронесе хлопчика повз трибуну, виїде з колони й чекатиме коло кіно, щоб передати невістці сина. Погода, до речі, стоїть мінлива, листопад місяць, — то вітер подме крижаний, то пролетить сніжок. Невістчин жах зростав у міру того, як вона бігла додому, а там набув розміру паніки: син не повертався. Знову старий свавільник потяг немовля дихати повітрям або ще кудись, щоб тільки задовольнити свій егоїзм, лишитися з онуком га самоті!

Головна особа бачила, як дід, рушаючи з дому, крадькома налив пляшку молока й поклав її до бокової кишені святкового пальта. До інших кишень було сховано булочку і яблуко, а онукові запропоновано довжелезну, мов дитячий зонтик, червону цукерку з китицями. Це теж були заборонені ласощі, але, перше, дід запрягався, що цукерка не для їжі, і, по-друге, — вона так нагадувала йому власне дитинство!

— Ну, Григорію Григоровичу, — сказав дід, — труби похід, будь ласка.

Григорій Григорович молодший любив свого діда. Це почуття за дворічний онуків вік встигло так розвинутися, що бідна мати ревнувала сина до сліз. Їй здавалося несправедливим, коли малюк, належний їй до останньої цяточки на тілі, раптом тягнеться до поморщеної дідової шиї і обіймає, цілує. А ці чоловіки такі нечулі й просто безсердечні, вони можуть простягти дитині непродезинфіковану руку, — од цеху так і лізуть до коліски! Скільки вже було драм з цього приводу, — і головним заводієм вважався дід.

Хлопець любив діда не так, як решту родичів, ба навіть і саму маму. Перш за все, дід ніколи не калічив мови, розмовляючи з ним, не пристосовувався до дитячої говірки, а серйозно й статечно бесідував, як це робив не з кожним і дорослим. Можна було скільки завгодно лякати хлопчика «ведмедем з торбою» чи «бабаєм» — він іще опинався й висував додаткові питання й умови. Коли ж вимовлялося слово «дід», слухняність ставала беззаперечною й негайною. Однак досить було матері насварити Григорія Григоровича молодшого за його не зовсім пристойну поведінку, як він чимчикував до діда й голосно йому скаржився: «Діду, мама мене б'є!»

Смішно думати, що мама здатна була хоч пальцем торкнути сина — невгамовного й непосидючого, — дід же підхоплював онука, садив собі на шию і, згинаючи його у невисоких дверях, рушав вимагати пояснень у жорстокосердої матері. «Ах ти ж ябедка, — казала мама, — тебе варто було й насправді нашльопати гарненько!» — «Не треба гарненько, — заявляла головна особа з височини дідового зросту, — мир-миром!» Зворушена такою логікою, мама кидалась цілувати

хитру істоту, навчену дідом, мир відновлювався, почуття до діда ставали ще дужчі.

Слід відзначити, що напочатку в Григорія Сидоровича й на думці не було дурити невістку чи красти онука. Він намірявся лише понести малого на Жовтневу демонстрацію, а потім чесно віддати до материних рук біля умовленого кіно. Невідомо, яким чином опинився він далеко від кіно, біля шихтового двору, і йому нічого не лишилося іншого, як зайти.

Григорій Григорович молодший зручно сидів у діда на руці і диригував довжелезною цукеркою в такт дідовим крокам. На голові в нього була яскраво-червона шапка з помпоном. Він з приємністю простяг руку машиністові заводського паровозика, що пурхав паром, і сказав привітно:

— Діду, ту-ту!

— Я думав, що ви на демонстрації, Григорію Сидоровичу, — зауважив старий машиніст, — мої всі замкнули хату й рушили цілим парадом...

— Отож, Карпе Дем'яновичу, — відповів щасливий дід, — онука несучи до нашої домни...

— А нащо його носити? Може, і зовсім по книжковій лінії піде!

— Не кажіть нічого! Мене мій син цим допікає, каже — нізащо не пущу малого по дідових та батькових слідах! Ви подумайте тільки...

— Не видко, щоб Григорій Григорович свого діла не любив...

— Ат, ви його тільки послушайте!

Велика сніжинка сіла на онукову рукавичку.

— Діду, діду, — сказав він, — муха!

Після чого, замруживши очі, слухав, як пронизливо гукав на паровозик гудок. Навчений бути щедрим до людей, які йому сподобалися, малий подав дідуні-машиністові цукерку й щиро сказав:

— На, діду!

Таку великодушність було гідним чином віддячено, і малок дістав дозвіл шарпнути за дротинку гудка, власноручно прогустити, а дід його потай витер щасливу сльозу.

— Давай, — махнув рукавичкою Григорій Григорович молодший, і паровичок рушив, корячись його хазяйській руці.

Вони пішли до доменних печей. Ось те місце, де Григорій Сидорович колись лежав з однозарядною берданкою й тримав на прицілі ворога. Його товариші-червоноградці закурювали, ховаючись за вагонеткою руди. Звідусіль чути було постріли — це якась мандрівна офіцерська дружина вирішила підтримати Тимчасовий уряд, уже заарештований в Петрограді повсталими робітниками. Офіцери скерували свої сили проти заводу, бо там концентрувалася воля до боротьби. Із заводу йшла підтримка червоногвардійцям, постачалися боєприпаси. Два дні тривав бій, несподіванка вирішила справу. Головною вулицею міста проходила залізнична колія, і нею раптом покотив просто з заводу саморобний бронепоезд, стріляючи на всі боки. Офіцерські нерви не витримали, Жовтневий переворот було підтримано в цьому донецькому малому місті й стверджено.

— Дивись, онуче, — сказав колишній червоногвардієць, минаючи знайомі місця, — тут твого діда поранено за робітничу справу. Тебе тоді ще й на світі не було.

— Не було, — весело погодилося рум'яне личко.

— А твій батько, знаєш, як діда називає? Шаман, каже, доменний. — Вони пройшли далі й наблизились до доменних печей. На думку Григорія Сидоровича, нічого в світі не існувало кращого за доменний цех. Тридцятиметрові башти урочисто підносилися коло кауперів, вагонетки з шихтою безперервно повзли нагору. Працювала поки що лише одна піч, друга ще не встала з руїн, із куп вапняку, попелу, битої цегли, розчавлених вагонеток, покручених конструкцій, поруйнованих вибухами залізних балок. Сама домна похилилась, але не впала зовсім, стояла наперекір усім законам механіки, невмируща й нездоланна, викликаючи однодушне бажання допомогти їй випростатися.

На ливарному дворі холов чавун попереднього топлення, рухався кран, канавники метушилися, домна гула рівним робочим голосом. Григорію Сидоровичу не треба було й дивитися на манометри, щоб визначити хід печі, — йому здалося, що домна співає. Він не зводив очей з онукового личка, намагаючись помітити найменші порухи маленької душі. Григорій Григорович молодший зажадав, щоб його пустили з рук на

землю: він побачив пісок і лопату. Доки малюк намагався потягти важку лопату,— його вже оточили глядачі, робітники зміни. Вони здоровкалися з майстром і гукали йому на вухо, бо домна забивала всі звуки:

— Ранувато привели зміну, Григорію Сидоровичу!

— Оце так доменщик, нівроку йому!

Це було дуже приємне почуття, не порівнюване ні з чим у світі. Маленька істота порпалася в піску, звичним злякано підносились вище, пропливаючи над піччю. Обіч пролітав сніжок, але над домною він сіявся дрібною мжичкою. Піввіку тому прийшов сюди вперше Григорій Сидорович. Він ніколи не міг потім детально пригадати того далекого дня. Сьогодні ж яскраво побачив — до тремтіння серця, до зупинення подиху,— ось тут він тоді стояв, сільський підліток, коли випустили перше топлення, вперше бачив живий, рухливий чавун. Страшне, іскрометне молоко потекло повз його ноги, дихаючи на нього вогнем. Він хотів кричати і, певно, закричав, не почутий в голосі домни. Минуло п'ятдесят літ...

Головна особа кинула лопату й рушила до печі. Так само, певно, вчинила б більшість людей, але Григорій Сидорович знову розчулився й чекав, що «воно» робитиме далі. Онук зупинився і, задерши голову, дивився на чорну башту, ніби вивчаючи її конструкцію.

— Так і синки твої до неї приходили, Григорію Сидоровичу! — загукав до старого майстер.

Онук стояв, не зводячи очей з домни, а потім оглянувся на діда й посміхнувся. Щось проговорив, не почуте в гудінні домни, показав пальчиком нагору. Григорій Сидорович підхопив його і потяг нагору, майже до колошникової площадки. Звідти видко було їхнє місто, притрушене першим снігом. На його білині яскраво горіли червоні прапори й транспаранти святкового жовтневого дня. Григорій Сидорович поглянув у напрямі свого дому, згадав, що там зараз діється, і в нього похололо серце. Ну, ото ж яка дірява голова! Збирався подзвонити з заводу, щоб не шукали їх з онуком, і не подзвонив. Начувайся, старий, матимеш прочухана. Що баба, що невістка — обидві не подарують. Домна гула домовито, ласкаво, трохи сумно.

«Ону-ук!» — долинув пронизливий голос паровичка. Підійшли ланцюжком ковші, в них посунув шлак — сліпучий, жаркий. Наче вся зима навкруги раптово пойнялася рожевим блиском. Ковші пішли на відвал.

— Ну, от тобі й усе господарство! — сказав старий. — Приймай з ходу, як ведеться в родині! Коли не заперечуєш, так і запишемо.

Дитина зачаровано слухала, як гуде піч, обняла діда ручкою за шию. Вона вперше опинилася на такій височині. Скіпи з шихтою цікаво висипалися, поміст тремтів, але брязкіт металу, гуркіт, свист — все поглинав низький голос домни.

— А він каже, що я відсталий шаман! — гукав старий майстер. — Я, каже, твій син, я теж доменщик, але я не молюся на домну! Про мене, хоч би її й зовсім не було! А що ж ти хочеш, питаю? Цитрусових плантацій, може? Хочу, каже, сидіти в саду серед квітів, щоб було тихо, чисто, красиво. Щоб залізна руда сама топилася під землею атомною силою, а я б тільки відкручував та закручував кран, через який тектиме чавун! От чого він хоче! А хіба ж я сам проти прогресу? Тільки ти домни не ображай...

— Діду, істи, — на саме вухо старому вимовив новоспечений доменщик.

Григорій Сидорович умить витяг із жилетки товстезного годинника на срібному ланцюжку, клацнув кришкою, — так, час підобідати. Хутенько опинившись на землі, знайшли затишок серед важких залізних брил, старий дістав з кишені пальта хустку, простелив поруч, поставив пляшку з молоком, поклав булочку й яблуко. Головна особа, сидячи на дідовому коліні, взяла пляшку впевненим рухом і почала смоктати молоко просто з горлечка, одхиляючи назад голову. Малого не треба було умовляти, як дома, він видудлив молоко, ум'яв булочку і з задоволенням почав шматок чорного хліба.

Після цього майбутній доменщик ганебно заснув, уткнувши личко в дідове пальто. На вії його сідали пушинки снігу, і дід ніжно здмухував їх прич. На півшляху до домівки вони стріли перехвильовану маму, яка бігла на завод у пошуках сина. Мати з жахом дивилася на заснуле маля, їй приверзлося, що не впізнає його личка, що це не немовля вже, а принаймні

дорослий солдат, закликаний до армії, безконечно далекий від материної ласки, навіть з вусами... По правді кажучи, слід відзначити, що Григорій Сидорович, стрівши невістку, злякався ще дужче, ніж колись при такій самій зустрічі з власною дружиною. Він загрозово пирхнув у вуса, попереджаючи невістчин гнів, передав їй сина, повернувся і прешвидко накивав п'ятами. Династичне питання з'ясувалося, онук розсудив батька і діда, душа вимагала тепер зустрічі з старими друзями-червоногвардійцями, щоб з нагоди Жовтневих свят пригадати минуле, поспівати їй за добрим звичаєм — поцілувати живуцу чарку.

НАТАЛКА

— Я — листоноша. Мені на сьогоднішній день п'ятдесят років, з яких більшу половину я служу на пошті. З моєю донькою Наталкою живемо гарно, вона вчиться у п'ятому класі. Покійна дружина залишила мені двох дочок, — одну я вже вивчив — поїхала в Арктику, а друга — Наталка.

І вона в мене не проста, — гоноровита дівчина Наталка. Коли хочете знати, — проходу не дає, щоб я написав до їхньої шкільної газети спогади про громадянську війну. За що одержав золотого годинника та іменного маузера. Хоче Наталка, щоб я хоч раз прийшов до них у школу з тим маузером, а золотого годинника почепив на груди, як медаль.

Їхня вчителька передавала, що Наталка не говорить у школі про мою професію.

— Наталочко, — кажу, — ти соромишся того, що твій тато листоноша?

— Ні, — відповідає, — я тебе однаково люблю, ми з тобою тепер самі...

— Хитруєш, — кажу, — ти б хотіла, щоб я був краще бухгалтером!

— Коли ти знаєш бухгалтерію, це тобі не важко, — відповідає Наталка.

— Я знаю не тільки бухгалтерію, — кажу, — я знаю ще й радіосправу, а раніше був непоганим кулеметником...

— Я пожартувала, татку, — перебиває мене хитрюга-донька, — який ти недоторканий!

Бачу, не хоче говорити Наталка. Мовчки одягається, п'є чай, — ми з нею йшли того дня до оперного театру слухати концерт. Якийсь там ювілей чи підсумки декади, — вже забув. Йдемо в оперу. Наталка мовчить. Почуваю, що душа її аж до самого дна кипить на мене та на мою професію.

А я теж мовчу.

В опері місця в нас гарні, самий партер, — сіла моя Наталочка та й носа повісила.

— Наталю, це твій тато? — питає якась її подружка з передряпанним носом.

Моя Наталка схопилася.

— Татку, скажи, будь ласка, котра година на твоєму?

Передряпаний ніс з цікавістю уп'явся мені просто в жилетку. «Отакої, — думаю, — це Наталка хоче моїм годинником похизуватися!» Дістав годинника, клацнув кришкою, передряпаний ніс аж одсахнувся.

— Швидко почнуть, — кажу, — концерт, дівчата.

Наталка моя підморгнула передряпаному носові й веселіше глянула навкруги.

— Татку, — раптом гаряче задихала мені у вухо доня, — ти бачиш, хто попереду нас сидить?.. Я одразу впізнала, це — народний артист, татку. Дивись, дивись, який симпатичний!

— Ти б хотіла, — питаю, — щоб і твій татко артистом був?

— Як тобі не соромно, — зашарілася Наталка, і я зрозумів, що вгадав.

— Стривай, Наталко, — кажу їй, — ти мені налоскотала вухо!

Почався концерт. У нас на Дніпрі така страва зветься «хомою». Робиться так. Розпалюють на березі вогнище. У казанку варять пшоно. А тоді ловлять рибу, яка трапиться, — до пшона її. Коли рак-неборак учепиться, — і він годиться. Картоплі, ковбаси різної — зверху. Хтось, може, крижня підбив, — давай його. Тараня десь ізнайшлася, — годиться. Свіжого огірка, швейцарського сиру, та трохи перцю, да посолити, да нехай увариться, — знаменита їжа «хома», що й казати.

Але не в тому діло, як зараз побачите. Концерт як концерт, — бувають гірші. Програма велика, виступали всі. Сам народний бас, що сидів попереду, теж вибіг на сцену, трохи поспівав, ткнув перед усіма пальцем на своє горло і втік до зали на місце.

І ось уже наближався кінець концерту. Конферансьє роззявив рота, щоб відпустити публіку, а на сцену хтось випхнув опудало в жіночій одежі. Конферансьє розгубився, публіка загула. Вже наслуhalися видатних і відомих, а тут ще якась мара — лікті гострі, шия худенька, очі перелякані.

— Татку, — зашепотіла мені Наталка, — це — Манюрка, нашої Віри подруга!

Так, це була Манюрка. Куца сукня стирчала, як луб'яна.

Незграбна, цибата, довгороука, стояла вона коло рояля. «Боже мій, — подумав я, — пропала дівчина!» Манюрка заспівала. І тоді всі слухачі до одного збагнули, що з Манюркиного горла тече срібна ріка кришталевих звуків. Манюрка співала, легко граючись із пісню, наче сама її творила перед нами. Окраса оперної сцени — заслужена колоратура республіки — як школярка вибігла з-за куліс і перша почала плескати в долоні, коли Манюрка закінчила пісню. Публіка влаштувала овацію.

Я сам голову згубив — скочив на ноги та як гукну на повний голос:

— Браво, Манюрко! — І тоді всі оглянулись на мене.

Коли ми з Наталкою виходили з зали, до нас підійшов народний артист.

— Пробачте, — сказав він тихо, — я вас затримаю на хвилину.

Моя Наталка мало не згоріла від радості. Ми зайшли до кімнати артиста. Посідали, значить. Артист випив нарзану.

— Голубе, — рикнув він до нас з Наталкою, — у вас же голос!

— Трохи є, — одповів я. І якось так вийшло, що мій голос, коли йому відповів, прозвучав нижче од його голосу.

— Голубе, — вже густішим басом протяг артист, — ого, нівроку, у вас, здається, октава!

— Октава, — одповів я йому ще нижчим голосом.

— Ого, — загув артист, намагаючись не пасти задніх. Він почервонів од натуги, бо взяв уже найнижчу ноту, на яку був здатний.

Я промовчав, щоб не добивати артиста. Наталка сиділа, дивилася ягнячими очима й нічого не розуміла.

Артист перейшов на розмовний голос.

— Де ви вчилися співати, голубе?

— У церковному хорі.

— Знаменито! Так і думав. Сам з цього починав.

Вам треба в оперу. Октави тепер ні за які гроші не знайдеш. У вас чортяча октава!

Я подякував артистові за добре слово.

— Стривайте, голубе, не дякуйте,— я вас поведу до дирекції, вважайте свою долю влаштованого, боже ж ти мій, яка октава!

У моєї Наталки заблищали радістю очі.

— Не треба дирекції,— сказав я твердо,— я не збираюся міняти професію.

— Яка ж у вас, боже ж ти мій, професія?!— закричав бас.— Мабуть, якась бухгалтерія?!

— Ні, я листоноша,— відповів я з гідністю. Переді мною світилися злякані очі Наталки, я змагався за її душу:

— Листоноша?! Ви, мабуть, жартуєте?!—закричав артист.

Я одхитнув головою.

— Ніяких жартів, щоб ви знали. Чому це я мушу бігти в артисти? Я роблю мою роботу. Багато разів мав нагоду змінити її на іншу. Але не змінив. Скільки професій на світі, яка краща — хто скаже? Є люди різні на світі, і смаки неоднакові. Чому обов'язково всім бути солов'ями, коли й шпаки знають своє пташине щастя? Я бачу радість, я бачу й нещастя, я стою на порозі,— всім знайомий, багатьом друг. Я перший скажу вам, як щасливо змінюється життя, як з муками і болем народжується нова людина і нові взаємини. Обходжу мій район, — слово честі, я себе почуваю великою силою, товаришу народний артист, почуваю себе інтелігенцією, я пишаюся з моєї професії.

Мабуть, я ще говорив щось дуже переконливе і жалібне, бо моя Наталочка глянула на мене зовсім новими очима і притулилася до моєї руки.

— Татку,— сказала вона,— я тобі нізащо не дозволю, щоб ти змінив професію!

— Товаришу листоноша,— сказав тоді й артист.— Тоді дозвольте мені мати честь — бути вашим добрим знайомим.

Потім ми з Наталкою пішли додому, і всю дорогу вона мовчала. Якийсь процес відбувався в її маленькій душі. І я подякував наш радянський час, що дає нам таких дітей.

Ранком Наталка пішла до школи, повернулася, як і завжди,— тільки її руки були подряпані, а ніс трохи спух.

— Мені записано в школі зауваження,— сказала вона гордо,— але я всім їм довела, що у мого тата найліпша і найкрасивіша професія в світі!

Будинок Н-ської семінарії багато років стоїть на горі над Подолом. З вікон, що виходять на Кожум'яки, видно Щекавицю, Замкову гору, далекий у блакитній млі Вишгород, крицевий шмат Дніпра. Прибігши на Поділ, бурсак одразу потрапляє до Житнього базару в розпачливий лемент ляканих бублейниць та жвавих продавців сластеньов. Мисливський хист юних паливод, битих на трудному мистецтві знання в натовпі з в'язкою бубликів, був відповідно оспіваний у тогочасних піснях і кантах. Сам ворожбит Гоголь подарував бурсацькій голоті не одну ласкаву й молоду посмішку.

У будинкові Радянська влада заснувала художній інститут з факультетами малярства, скульптури, архітектури. Годованці тамтешніх муз позбавлені бурсацьких звичок, не бігають, звичайно, на Житній у справах, про які складено канти. Вони не п'ють корцями оковитої, не смалють скаженого тютюну, не влаштовують гомеричних битв. Озброєні саморобними етюдниками, студенти геть винишпорюють місто з його околицями, змальовуючи поетичні куточки, зелені пагорби, дніпрові гори, будинки й вулиці, сади й задніпрянські ліси, портрети славних трударів міста.

Часом поетичні їхні нахили виявляються в застрашливих шевелюрах, чумацьких вусах, а бурсацький вплив приміщення спонукає протягом ночі співати одчайдушних і голосних пісень. Загалом же, це — милі й роботящі наші студенти, плоть від плоті, кість від кості трудового народу, майбутні Мікеланджело, Респіні, Степани Ковніри...

Легендами повіто імена їхніх товаришів, які героїчно билися на фронтах Вітчизняної війни. Руки, що звикли до пензля, стеки й рейсфедера, взяли на заклик партії за автомат, міномет, штурвал літака. Широко розплющеними очима вбирали студенти великий світ радянського героїзму, і ті, хто повернувся після перемоги до стін інституту, мали що сказати сучасни-

кам і потомкам. Лауреати Державної премії підводилися просто із шкільної лави, входили до плеяди знамих митців народу.

В канцелярії інституту, де двоє студентів одержували командировочні посвідчення, друзі спробували пояснити (хай платонічно), що аж ніяк недоцільно пхати їх до колгоспу на художню практику. Дарма що сам колгосп висловив згоду прийняти студентів. Чим-бо вони так збагатять архітектуру чи скульптуру, яким присвячують життя? От коли б до Ленінграда! Секретарка інституту насварила практикантів, і на цьому стіни рідного учебного закладу байдужісінько лишилися у них за плечима.

Поїзд зупиняється на маленькій станції, друзі з етюдниками, папером, теками й чемоданами злязять на перон і сумовито дивляться у хвіст нетерплячим вагонам, які цокотять уже далі. Ніде ні душі. Сонце спустилося за крони дерев і звідти блискає до приїжджих, немов грається з ними в піжмурки. Трохи парко. Зловісна громова хмара заходить збоку, суне низько, пливе, клубочить чорними хвилями, які впливають одна поперед одної, кладуть поступово сутінкову млу на вечірню землю. Новенький будиночок вокзалу стоїть ще під сонцем: рожевий, з червоним черепичним дахом, з колонами обабіч дверей. Руїни старої станції, розбитої війною, захаращені бур'янами.

Студенти не змовляючись сідають на чемодани просто серед перону, примощують на колінах етюдники й, не бавлячи часу, швиденько ловлять баштовану чорну хмару, яскравий на її тлі осокір, промені сонця, що не вкладаються ні в яку акварель.

— Ну от, — лунає тенорок одного студента, — змалюємо для практики, пане філософе Хомо Брут, оцей небесний хаос та й рушимо до колгоспу «Промінь Жовтня», як оті бурсаки, що мандрували на кондиції...

— І вночі, пане риторе Тиберію Горобець, попросимось десь на ночівлю, на тебе сяде верхи відьма й виграватиме, як конем, — в тон рокоче бас названого Хоми Брута.

— І покличе тебе сотник читати псалтиря над мертвою сотниківною...

— І прилетить розкошланий страшний Вій! — закінчує Хома, розчісуючи пальцями густі кучері. Він оглядається на станцію й притишує голос: — Летить, летить місцевий дух!

— Батіжок у руці, — зауважує Тиберій, борсаючись лихоманково в акварельних тонах, — може, він з волами... То й нас підвезе...

— То не батіжок, а жито...

— Не знаю, не відрізняю жита від квасолі...

Друзі замовкають, малюючи й скося дивлячись на місцевого громадянина, який, побачивши студентів за роботою, підходить з поваги до мистецтва навшпінках, стоїть тихенько.

Він у спецівці, в нагрудній кишені стирчить олівець і випинається записна книжка. Голова непокрита. Йоржик сивий. Очі пронизливі й трохи лукаві. Зморшки коло куточків очей показують гумор.

— Нічогенька хмарка, — каже людина з йоржиком, — доки змалюєте, щоб бува не втопила... Драстуйте, молоді люди...

— Драстуйте, — невлад відповідають студенти, — ви не знаєте, як нам добитися до колгоспу «Промінь Жовтня»?

— Знаю, — мовить запитуваний, подаючи студентам по черзі руку, — тільки немає вже того колгоспу...

— Як нема?! — злякано дивиться на названого Тиберія Хома. — У нас же командировки!..

— І є і нема, — каже невідома людина, — із кількох колгоспів став у нас один укрупнений. Там і той «Промінь» промениться... А ви ж оце, може, землевпорядники, хлопці? От зрадіють колгоспники!

— Ми — студенти художнього інституту, — авторитетно заявляє Тиберій, — я архітектор, він скульптор. Ну, отой, що творить пам'ятники, постаті з мармуру, бронзи...

— Та чув, — скромно каже людина з сивим йоржиком, — то оце ви до «Променя» на практику, чи як? Так би мовити, бурсаки на кондиції?

— Уявіть собі такий сум, на практику, — ображеним голосом каже Тиберій.

— А що ж тут сумного? — запитує невідомий. — Наші колгоспники — народ гарячий, спати не дадуть.

Мистецтво в нас кульгає. Ганятимуть, як солоних зайців, хлопці!

Тиберій з обуренням вмочає пензля не в фарбу, а в етюд.

— Пробачте, товаришу, ви, може, гадаєте, що ми їм будемо орати-сапати, косити-полоти?

Невідомий весело регоче.

— Дай боже, щоб художні ваші справи впорали!

Друзі подивляються один на одного.

— Кінчаймо, — каже названий Хома Брут, — зовсім змінилося освітлення... А ви, товаришу, не покажете нам, у який бік «Промінь Жовтня», чи як його тепер?

— Покажу. Кілометрів двадцять з гаком.

— Може, стрінемо якого чумака з волами, — мовить Тиберій.

Невідомий посміхається в вуса.

— Нам по дорозі, підвезу й я. Волики маю путящі. І батога не беру, самі йдуть...

Студенти збирають речі, мовчки рушають за невідомим. Пройшовши палісадничок і завернувши за пакгауз, несподівано бачать сріблясту «Победу», яка самотньо красується на дорозі. Поруч із порсжнім місцем шофера в машині сидить молодий парубок.

— Сідайте на воза, товариші студенти, — каже людина з сивим йоржиком, не звертаючи уваги на те, що приїжджі постовпіли коло машини, — будемо рушати. Речі можна до багажника. Михайле, на ключа, одіпри. Це — студенти на художню практику...

— Пробачте, товаришу шофер, — каже Тиберій, — може, ви гадаєте з нас добрий калім брати, то помиляєтесь. Ми на студентському бюджеті, по десятиці, більш не дамо...

Мовчазний Михайло, замкнувши багажник з речами, віддає ключ старому, знизує плечима. Старий сідає на водієве місце, заводить мотор.

— Сідайте, чого там довго торгуватись. Проскочимо до дощу на бруківку...

Студенти замішано сідають.

Але з того боку, куди треба їхати, суне чорне й страшне хмаровидло. Немов на морі, в середині хмари закипають білі баранці. Водій рішуче повертає ліворуч на польову дорогу.

— Коли б яр проскочити до дощу,— каже заклопотано Михайло, подивляючись праворуч на хмару.

— А то що?

— Ремонтують брук...

Машина бадьоро біжить дорогою. Студенти, сидячи позаду, час від часу штовхають один одного й підморгують, забуваючи, що водій добре бачить їх у дзеркальце. Хмара прискорює рух правого крила, щоб перетнути машині шлях, а «Победа» припускає бігти, сподіваючись проскочити під хмарою, не наразившись на зливу.

Поле соняхів стривожено махає цупким листям, киває головами. Стара тополя край шляху вся стенається од раптового вітру, що б'є по її верхів'ю. Попереду з путівця пурхає клапоть пилу, другий, зводиться вихорець. На вітрове скло машини падають перші краплі.

В «Победі» всі мовчать. Яскравий сонячний день перетворюється швидко на сутінки. Попереду кружляє стовп сірого пилу. Жито геть хилиться під колеса. Раптом стає зовсім темно, і мільйони твердих, немов гумових, крапель б'ють по капоту, по склі, по дахові машини. Обабіч падає стільки води, що вона нагадує водоспад. Якийсь час машина йде рівно. Потім задні колеса порпаються непевно, машина ковзається, виявляє тенденцію до руху вистрибом. Водій перемикає швидкість, вирівнює хід, проїздить ще трохи й потрапляє на початок бруківки, яка стелиться круто під гору. На дні яру машина перебігає через струмисько води поруч розібраного містка і, об'їхавши вправо кілька куп каміння, прикро гальмує коло нового валу жорстви й піску, за яким калюжисту дорогу геть розрито й покопано.

Задні пасажири клюють носами у плечі передніх, мотор глухне, злива молотить по машині, над яром застрашливо гуркоче, лускає, гаккає грім, блискавки наче арками перекривають яр.

— Приїхали,— каже водій спокійно,— не проскочили...

Мов у відповідь на таке визнання, злива припускає ще дужче. В яру западає справжня ніч.

— Спочивайте, пасажири,— продовжує водій,— тим часом можна поспати...

— А назад?— з надією запитує Хома.

Михайло мовчки показує вбік на рівчак, яким дощова вода вже не просто пливе, а вирує, реве, бурхачучи піною. Вийшовши з берегів, вона наближається до коліс машини.

— Сухо, тепло,— умовляє далі водій,— чого ще треба? Дощ перейде, дорога протряхне, не зоглянемось, як і доїдемо...

— Добре, що не я вів машину,— немов сам до себе зауважує Михайло,— до різдва б вистачило глузів!

— Ну то й що?— примирливо бурмоче старий.— Комбайни теж стають інколи серед поля...

— Не пам'ятаю в себе такого випадку...

Дощ реве, як шалений. Блискавки немов падають просто на машину. Щохвилини небо розчахується навпіл.

Студенти приголомшено мовчать. Після одного, особливо голосного випалу грому стає чути, як гроза, раптова літня гроза, притихає. Ще молотять по машині завзяті краплі, ще смикаються над краєм яру електричні розряди, та гуркіт грому вже запізнюється, показуючи, що грозова машинерія пропливла далі.

Потроху западає тиша, тільки шумить і вирує в яру дощовий потік. Зорі викльовуються, висипають на небі — умиті, врочисті, ясні. Ніч заходить.

— Може б лампочку засвітити,— несміливо пропонує Тиберій.

— Тихше,— спиняє його Хома,— не чуєш, що сплять?

І справді, легко посвистує носом старий, плямкає уві сні губами Михайло. Солодко спиться їм під шум води.

Хома опускає скло в дверцятах, крізь машину тече вологе тепле повітря, напоєне запахами дощу, озону, землі, соняхів, жита.

Над далеким краєм яру з'являється заграва. Неначе під'їхала машина, і от-от з'являється над яром її фари. Натомість там похачцем сходить притьмарений місяць. Випари коливаються на його виді, як серпанок. Підбившись трохи, місяць ясніє, світло його лягає на

протилежний схил яру, лишаючи дно в прозорій напівмлі. Промені дістають до людей у машині.

— Краса,— шепоче Тиберій,— зараз прилетить відьма...

— Спи,— штовхає Хома,— бодай заціпило!..

— Пане філософе Хомо Брут, нас чекає відьомський шабаш! Ти пам'ятаєш, як там у Гоголя?

— Тиберій Горобець, я тебе викину з машини!

— Не сперечайтесь, молоді люди,— зауважує раптом спокійний голос водія машини,— колись тут, може, й були чорти. Та після Гоголя ніхто їх не бачив...

— Такий підходящий яр,— подає голос Михайло.

— А ти ж думав! Чомусь люди полюбляють отаки місця для битв. Іще Хмельницький це місце посвятив: вирубав полк шляхти... Швачка в яру судив багатіїв, панів, словом, феодалів. Довгий час стояла корчма, «козацька корчма», й досі зветься місце...

— Отут у корчмі, мабуть, спинялися й бурсаки!

— Кортить йому свою відьму вмотивувати,— глузливо каже Хома й раптом галасує:— Ой! Рятуйте!

Схилом у яр біжить велетенська постать, освітлена місяцем. Шум дощової води в рівчаку поглинає кроки, і здається, що велетень рухається нечутно. Коли маня ближчає, можна помітити, що вона в трусах і майці. Легко перестрибнувши дощовий потік, постать наближається. Чути вже важке дихання й чалапання по воді босих ніг. Постать мчить, не зупиняючись, тільки мимохідь зиркає на машину.

— Мартине!— гукає навздогін старий.— Подзвони з бригади, нехай не турбуються! Виїдемо, як дорога протряхне!..

Мартин біжить далі. Швидко подужує крутий схил і зникає на тлі зоряного неба. Студенти сидять ошелешені.

— Знаменита особа,— каже старий, витримавши поважну паузу,— польова бригада на ньому тримається... Кандзюбяться наш Мартин цього року на героя... На те йде... і пшениця, й кукурудза, і просо... Золотий майстер...

— Чого ж він, пробачте...

— Бігає? Захищає честь області! А може, й республіки. Чули таке слово — стайер? Оце він! На довгі дистанції бігає... Спортивне товариство «Колгоспник»...

— П'ять кілометрів у той бік,— пояснює Михайло,— да п'ять біжить назад... Хвилини й секунди, точно... Одна година щовечора. А вдень бригада...

— Кому ж він про нас дзвонитиме?— цікавиться Тиберій. В машині довго панує мовчанка. Глухне шум води в рівчаку. На пахучій хвилі відсвіженого повітря до машини прокрадається заспів цвіркуна. Куценький мелодійний рип. Ще одна нота. Тюрлю-тюрлю! Степовий соловей...

— Бачите, товариші студенти,— каже нарешті старий,— тут ви зачіпаете філософську проблему нашого життя. Чи знатиме Мартин, кому дзвонити? Це колись було, що знав тільки сусід сусіда, та й то, коли позивалися за межу. Та знала людина урядника, бо мусила стеретися урядникового нагая. Попа знав чоловік, бо без того ні вродишся, ні помреш. А ще які були знайомі? Ну, кум та сват. Правильна теза, Михайле?

Михайло тре чоло й похмуро каже:

— Покинув механіка на годину, а мушу сидіти он скільки... Я й запитання вашого не чую, бо душа коло комбайна... А косовиця на носі...

— Добре, я й сам певний, то теза правильна... Тепер візьмемо сьогоднішній радянський день. Кого ми знаємо навколо себе? Боже ж ти мій! Та спитайте мене, який сон бачить голова сусіднього колгоспу, їй-право, не помилюсь! А вже в своєму колгоспі, то знаєш і старих, і дітей, і характери, і кочерги, і кожну грудку землі — скажеш, звідки її взято... В районі знаєш передових людей у кожному господарстві. Ну, секретар райкому сам у колгоспі не раз коло столу сидів... А з області — хіба ми не чуємо й не стрічаємося з передовиками? Та всю республіку тримаємо в голові — хто де що зростив! Щоб ні одна ж тобі зернина досвіду не лежала без прибутку. А як зберемося ото в Києві та в Москві! Та такого зроду-віку по історії не написано, щоб дружили трудящі люди в отаких мільйонах! А ви питаєте, чи Мартин знає, куди дзвонити!..

Знову всі мовчать.

— А голову «Промінь Жовтня» теж знаєте?— питає Хома.

— «Промінь Жовтня»? Цебто укрупненого? Трохи знаю.

— А більше?

— Більше він і сам себе не знає!

Михайло мовчки одвертається, ховаючи посмішку.

— Чого, Михайле, носом крутиш? Не віриш, що Явтуха трохи знаю? Я б і не казав, коли б не знав...

— Я вам не філософ,— таємничими словами відповідає той.

— То й мовчи потроху. Розкрию студентам Явтухів характер!

— Чи не такий він, як ото до мого тата приїздять?— питається Тиберій.

— А які саме до вашого тата приїздять?

— Його тато — адвокат,— пояснює Хома.

— Зрозуміло. Захистіть, мовляв, адвокату, бо я де-що вкрав?

— Ага, ага!

— Не такий! Доньку має дуже строгу. Як візьме, кажуть, за бороду — у Явтуха борода довжелезна — та як почне ним тіпати! Сусіди збігаються! Скандал. Там така вдалася, що не інакше, як за народного суддю заміж піде!

Михайло мимоволі пирхас, а студенти здивовано на нього оглядаються.

— Один комбайнер накидає на Палазію оком, та марна, скажу вам, справа: не піде за нього, безхарактерний дуже... Все одно, як Солопій Черевик...

У Михайла знову проривається сміх, він маскує сміх кашлем.

— Простудився, Михайле? А все через Палазію. Попросив Явтух послати по неї на станцію. Я оце й поїхав, а Михайло за свого дружка комбайнера. Палазія заочниця на агрономічному, подалася на екзаменаційну сесію. Кінчає вуз. Мабуть, екзаменів не складала, сором вертатися... Гоноровита дівка. Бач, не повернулася...

— Та що ви нам про Палазію,— нетерпеливиться Хома,— про Явтуха давайте! Варитиме він з нас воду, товаришу шофер?

— Ого, ще й як!— не вагається старий.— Безумовно варитиме. По-перше, ухопить за душу, потягне показувати досягнення! А які в нього досягнення? Клуб недобудований, контора необмазана, конюшня смердить гноем, корови наставляють роги, баран лобом б'ється, собаки рвуть штани, деревня та й годі...

— А що ж би ви хотіли?— раптом сердиться Хома.— Одразу все не впорядкуєш! Треба попрацювати. Це вам не бублика крутити, товаришу водій!

— Це ще не все. Це — квіточки, ягідки будуть далі. Явтух візьме вас за петельки й вимагатиме, щоб розповіли колгоспникам про новітні течії в мистецтві...

— Що, що?!

— Чого ви на мене кричите? Це ж не я, це Явтух вимагатиме.— Ну, значить, ото, як його... Жанри теперішні... Які художники, хто що малює, кого по голівці гладять, а кому перцю підносять, щоб чхав. Одним словом, дурне діло, товариші студенти...

— Як дурне діло?!— схоплюється Тиберій.— Та ви розумієте, що це за Явтух?! Шапку скинути перед таким Явтухом! Закарбуйте собі на носі, товаришу шофер,— коли людина цікавиться мистецтвом...

— А скульптуру він визнає?— перебиває ревнивий Хома.— Чи вимагає гіпсових футболістів? Га? Попереджаю, я агітуватиму за мрамур!..

— Переказують, скульптура у нього кульгає...

— Нічого, направимо,— вигукує захоплено Хома,— аби душа була мистецька!..

— Ба ні, душа в Явтуха соціалістична, хліборобська,— одказує старий,— як візьме в роботу з приводу проектів, то й не заздрю я вам, молоді люди...

— Яких проектів? — лунає голос архітектора.

— А таких. Хоче старий чорт запровадити в колгоспі нову архітектуру. Його, бач, ображає те, коло чого наші діди й батьки жили. Різні стріхи, солом'яні палаци. У носі йому свербить від того, товариші студенти. Як вам це подобається, га? Сяде, кажуть, коло столу та й мазюкає. Мріє, щоб колгоспна садиба була як лялечка, щоб здалеку очі вбирала. А на папері — пшик. І сукин же кот, що вигидав! Ото посеред двору, де тільки гній повинен лежати в добрих людей,— він, опортуніст, уявляє собі водограй, фонтан, водомет... Хоч ви його на грішну землю спустіть, товариші студенти!..

— Стоп!— командує Тиберій.— Заткніться негайно! Коли не розумієте чогось, то спитайте людей! Ви, пробачте, нікчема проти Явтуха!..

Михайло несподівано вибухає реготом, від якого довго стримувався. Старий не вшановує його поглядом.

— Так, так! — галасує Тиберій. — Коли ви простий шофер, то не беріться судити мистецтво!.. Я про такого Явтуха десь читав!.. Це передова людина!

Старий сидить мовчки, погладжуючи вуса. Михайло кашляє від сміху, витирає сльози.

— Висміявся? А спитай тебе — чого?

— Я смішне згадав...

Тиберій рішуче відчиняє дверцята й сердито вилазить з машини. Хома мовчки простує за ним. Старий виглядає й каже:

— Можна сп'яніти від духу... Михайле, а що ото за манія мандрує? Бачиш? Чи не Палазя часом? Палазю, агов!!

Михайло миттю вискакує з машини, мчить назустріч жіночій постаті.

— Палазю!

Швидко він повертається назад. Поруч нього — молода дівчина в доброму костюмі, з парасолею й туплями в руці, боса.

— Не Палазя, — придивляється старий, — оце так несподіванка! Здрастуй, дорога наша закордонниця! Вже повернулася з гостей? Читали, читали в газетах. Здорова? За нами не скучила?

— Ой, скучила, Явтуше Калениковичу! Щоночі колгосп снівся. Драстуйте... Рідня, нерідня — всіх бачила у сні...

Дівчина ручкається зі старим, а Хома здивовано питає Михайла:

— Чому Явтух?

— А в нас Явтухів більше ніж треба, — відгукується, почувши запитання, старий, — повний район Явтухів, хай їм лиха година!..

— Не схотіла й пасажирського чекати, — щебече дівчина, — упросилася на товарний. Іду, а з усіх боків пахощі летять, цвітуть степи, все вітається до мене...

— Познайомся, Фросино, з товаришами студентами... Це — Хома Брут, а ось цей Тиберій Горобець... Богослов Халява приїде пізніше...

— Що ви, що ви! — перебивають один одного юнаки. — Ніякі ми не Брут і не Горобець! Це жартома! Це з Гоголя прізвища!..

— Я й чую, що з Гоголя, — мило посміхається дівчина, подаючи хлопцям руку.

— Хома Брунько, — рекомендується названий Брут. — Тимофій Грець, — галантно каже Тиберій.

Дівчина без перебільшення чудова. При місяці обличчя її видається трохи видовжене, бліде. Темні очі вбирають в себе людину без остачі. Хомі хочеться негайно ж виліпити портрет оцієї стрункої, чарівної, запаморочливої особи. Тимофій-Тиберій одразу ж уявляє архітектурний шедевр, де повинна жити ця красуня.

— Польца нас любить, — щебече Фросина, — як зачнуть ото мене випитувати, як я сім тисяч літрів молока надаюю! Скажу раціони, догляд, породу, розповідь про порядок на фермі, доярок змалюю, а вони все не відпускають. Дивляться на нашу делегацію й не можуть надивитися. Тоді я почну про кожну мою корову доповідати — який характер та яка вона була телям, як лащиться до мене, мукає, щоб я підійшла погладити. Кажу, корові в нас пещені, влітку на повітрі стоять, взимку тепло у них і сухо, без протягів. Не люблять, кажу, рекордисти, щоб коло них хто сварився, галасував, нервував... А один польський дід та й каже: «Бач, і скотина ласкава, бо люди дружні. Колгоспні люди. А Америка хотіла б нас жовчею поїти, коли бачимо, що на світі існує мед...»

— Я хотів би зробити ваш скульптурний портрет, — із захватом пропонує Хома й розбиває дівчині настрій.

Фросина махає рукою, мовляв, обійдеться без портрета, й рушає йти далі.

— Стривай, доярко, — гукає старий, — ми підвеземо, як дорога протряхне!..

— Немає коли! Я й хвилини вже не всиджу. Мені здається, що останні метри перед домівкою я бігом побіжу!

— Пішов і я, — каже Михайло, — три кілометри пройду, а там Савка дасть мотоцикл, миттю буду на МТС... У мене серце не на місці...

Михайло підтюпцем доганяє Фросину, вони хутенько йдуть і зникають, вийшовши на схил. Повний місяць зависає над яром, здається, до нього можна докинути грудкою. Струмок води в рівчаку часом виблискує і вже не шумить. Старий Явтух іде в один бік, у другий, мацає дорогу. Студенти мовчки стоять,

милуючись з зоряного неба, вдихають пахощі обмитої дощем землі.

— Я не шкодую,— признається нарешті Хома,— в колгоспі попрацюємо!

Тимофій-Тиберій не допитується, все й так зрозуміло, сам він такої ж думки.

— Агов!— чути здалеку Явтухів голос.— Куди чимчикуєш, козаче? Га? Не чую!..

Незабаром старий повертається до машини з хлопчиком років десяти. На хлопчикові піонерський шовковий галстук, охайна сорочка, картузик, полотняні штани — все мокре, як хлющ.

— Ну, а як застудишся? Запалення легенів чи грип?

— Я ж не знав, дядьку Явтуше, що йтиме дощ...

— Ото й зле, що не знав! Скидай швиденько штаниці й сорочку, а тим часом я дам щось сухе... Бач, який синій!.. Ось помилуйтеся,— каже старий до студентів, пораючи хлопця, надягаючи на нього свою спецівку,— товариш Остап Іскра власною персоною! Тікає з батьківського дому на край світу...

— Я не на край,— цокотить зубами Остап,— я до тітки...

— Залишив батька й мачуху, подався в світі!

— Мабуть, мачуха біла? — питає співчутливо Хома.

— Ова, нехай би спробувала! Вона мене сама боїться!

— Нова постановка питання,— сміється Явтух,— чого ж ти тікаєш?

— Я, дядьку Явтуше,— солідно намагається відповідати Остап,— я вирішив, що такий батько мені ні до чого...

Студенти й Явтух регочуть, а хлопець, кутаючись у суху спецівку, викладає:

— Я й просив, і соромив, ніщо їх не бере! Виробляють сто трудоднів на рік, а я в школі горю за них від сорому... У всіх батьки — хто п'ятсот, хто шістсот, а хто й більше на рік, тільки у мене прорив... Тато кажуть, що їм більш не треба... А в тітки мені буде краще... Вона мене хіба ж так запрошувала!

— Ех ти, Остапе, Остапе! Хіба ж піонери так роблять? Тікаєш від труднощів? А хто ж їх боротиме

за тебе? Треба перевиховувати батька! Візьміться удвох з мачухою...

— Еге! Вони в тата закохані, як маленькі! Самі роблять, а тато вилежуються... Кажуть, я на нього й сама зароблю, він на фронті вистраждав... А коли той фронт був?!

— Мовчи, мазій,— каже Явтух Каленикович,— бач, який пащекуватий! А там тато з мачухою хвилюються, шукають, попару не знайдуть, га?

Остап мовчить. Він натомився й настрашився, йому б тільки спати.

— Ну, гаразд, лягай у машині, спи. Поговоримо по дню...

Вклавши хлопця, старий випростується й каже до студентів, які мрійливо стоять, обнявшись, й от-от заспівають:

— Бач, який проспект об'явився. Неначе змовилися — ідуть та й ідуть... Завізно цієї ночі... І красиво як! Чисте мистецтво та й годі!

— Товаришу шофер,— тихим і значущим голосом питає Тимофій-Тиберій,— чи знаєте ви, що таке чисте мистецтво?

— Не знаю, хлопці, їй-право не знаю! А що каже теорія?

— Теорія пише, що те мистецтво стоїть осторонь життя!

— Неправильно. Я собі міркую так. Чисте мистецтво — це мистецтво живе, красиве, народне. Як воно може бути чисте без народу? Не може! Повністю для народу, про народ, разом з народом!..

І, не чекаючи від студентів відповіді на таке нове тлумачення терміну, Явтух випинає груди, як старий солдат, виводить задьористо й весело:

Дівчино моя, переяславко,
Дай мені вечеряти, моя ластівко!..

В цей час із того боку, куди лежить путь подорожніх, з'являється світло фар, і могутня вантажна машина наближається до яру, поволі пірнає вниз. Дужий мотор реве на першій швидкості, болото летить шматками. Зупинившись перед «Победою», водій заглушує мотор.

— Тпру, приїхали!— гукає приїжджий шофер.— Не встиг Мартин подзвонити, як ми й тут! Чіпляйте троса, витягнемо на дорогу!

— Чорти вас носять,— озивається Явтух,— подумасш, рятівники знайшлися! За годину й самі б виїхали.

— Ну, де це чувано,— обурюється шофер,— можна сказати, голова найбільшого в районі колгоспу, сам Явтух Каленикович сидить у яру! Що б нам люди заспівали?

Студенти дивляться один на одного й задкують за «Победу». З кузова вантажної машини легко зіскакує не хто інший, як Михайло. Він подає руку жіночій по-статі, потім удвох ідуть до Явтуха Калениковича.

— Мого тата не переговорите,— лунає молодий, веселий голос,— донька, можна сказати, пройшла залікову сесію під музику, а він хоч би стрів!.. Драстуйте, челюскінці!

— Драстуй, доню,— Явтух Каленикович обіймає Палазю,— а тобі хіба забракло хазяйського глузду, що таку танку пригнала?

— Правда, я сама винна, що ви не стріли: злізла на Берестовій...

— Нічого, були не без діла.— каже Явтух.— А де ж це мої студенти? Такого жаху на мене нагнали. Солідний народ. Хлопці, та де ж ви? Виходьте з-за машини, ну вас!..

Тимофій і Хома виходять.

— Пробачте, що так вийшло..

— Куди там!— регочеться Палазя.— Та його хлібом не годуй, дай пограти кумедію! З приїздом, товариші художники. Коли ви до нас із щирою душею, то, будь ласка, будьте, як свої... От побачите, мистецтво й нам дороге, а вам байдикувати не дамо. Хоч і просить, не дамо!..

— Ми люди прості,— каже батько Палазі,— то й з ними будемо по-простому... Плату я з них візьму натурою. Проекта колгоспної ферми вимагатиму!

— Будь ласка, будь ласка,— бурмочуть Хома й Тимофій, розгубивши свої дотепи й силкуючись пригадати, чого саме встигли наговорити голові колгоспу, до якого їдуть на практику. Палазя весело до них посміхається, а Михайло не зводить очей з Палазі.

— Шампанського!— гукає Явтух Каленикович.— Вип'ємо за вищу освіту!

— Що ви, тату? Де ж тут серед ночі шампанське?!

— Михайле, неси! У нас є! Ми передбачили! Вищу освіту не запивають пивом! Розкубрюй його, чорта! За твій диплом, Палазю.

— А коли б я провалилась?

— Хіба ти не моя доня?

Місяць світить на дві машини в яру, блискає на пляшці шампанського, падає на студентів, які стоять до місяця спинами.

— Вип'ємо всі потрошку,— проголошує Явтух Каленикович,— і попереджаю, що це тільки перша. За наших доньок і наших синів, за агрономів, архітекторів, скульпторів, комбайнерів! Вип'ємо за чисте мистецтво народних талантів. Ура, товариші!..

Всі кричать «ура», і старий яр довго відлунує молоді голоси.

1950

З М І С Т

Ігор Муратов. Юрій Яновський, якого я знав	5
Дівчина у вінку	19
Школяр	24
Петрусь і Гапочка	28
«Яструбок»	33
Київська соната	37
Казка	55
Заповіт	65
«Лені»	70
На зеленій Буковині	76
Династичне питання	80
Наталка	87
Мистецтво	92

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

ЯНОВСКИЙ ЮРИЙ ИВАНОВИЧ

ДЕВОЧКА В ВЕНКЕ

Избранные произведения

(На украинском языке)

Редактор К. І. Юречко

Художній редактор М. С. Пшінка

Технічний редактор М. К. Аكوпова

Коректори Н. В. Третиниченко,

Є. П. Карлаш

Здано на виробництво 18. VII. 1974 р. Підпи-
сано до друку 11. X. 1974 р. Формат 84×108^{1/2}.
Папір друк. № 2. Фіз. друк. арк. 3,375. Обл-
вид. арк. 5,15+4 вкл.(0,19)=5,34. Умовн. друк.
арк. 5,67+4 вкл.(0,42)=6,09. Тираж 200 000. Зам.
927. Ціна 30 коп. Видавництво «Веселка», Київ,
Басейна, 1/2 Книжкова фабрика «Атлас» рес-
публіканського виробничого об'єднання «Полі-
графкнига» Держкомвидав УРСР, Львів,
Зелена, 20.

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ
ДІВЧИНКА У ВІНКУ

Київ

1974

30 коп.